

Мікола Ганько з жінкай. 1999 г. Апошнія прыжыццёвае фота.

Бачына першая МІКОЛАГАНЬКО

*Беларусь, хай слова гэта
Будзіць новы дух між нас.
Нам дабро яе — во мэта
і найвышшы нам паказ.*

*Ні сьвяза, ані стагнаньне,
Ні пакора, ані страх,
Толькі праца і змаганьне
Гэта наш да мэты шлях.*

*Беларусі сын ніколі
Не зрачэцца сваіх праў.
Знойдзе дужасьці даволі,
Каб нявольнікам ня стаў.*

*Дык ці ў ічасьця дзень пагодны,
Ці у буры дні благім
Знайма першы кліч народны:
Беларусь перадусім!¹*

Гэта — словы Гімну Саюзу Беларускае Моладзі, заснаванага ў 1943 г.² згодна пастанове, якую зьмясьціла «Беларуская газета»:

Сп. Гэнаральны Камісар у Менску зацьвердзіў зь дзеяньнем ад 22.6.43 Беларускай Моладзі арганізацыя ў Саюзе Беларускае Моладзі й пры гэтым паставіў наступнае:

1. Дзеця аднастайнага ўзгадаваньня й арганізацыі беларускае моладзі засноўваецца Саюз Беларускае Моладзі.

¹ Словы й музыка А. Стэповіча.

² Па цьверджаньні Анто на Шукелойця, СБМ быў закладзены значна раней, у 1941 г. Н. Абрамавай.

2. Узгадаваньне беларускае моладзі, апрача бацькоўскага дому й школы, з фізычнага, духовага й маральнага гледзішча перадаецца Саюзу Беларускае Моладзі.

3. Заданьне ўзгадаваньня беларускае моладзі ў Саюзе Беларускае Моладзі перадаецца Кіраўнічаму Штабу Беларускае Моладзі.

Дзеля кіраваньня Кіраўнічым Штабам я вызначаю шэфа гэтага штабу, які рэпрэзэнтуюе Саюз Беларускае Моладзі й мае сваю сядзібу ў Менску.

Шэф Кіраўнічага Штабу Беларускае Моладзі беспасярэдне падначальваецца мне.

Гэнэральны Камісар у Менску
сябра Райхстагу Вільгельм Кубэ³.

Падрыхтоўчыя працы дзеля арганізацыі СБМ распачаліся яшчэ ў сакавіку групаю, якую ачалаў Міхась Ганько пад апекаю супрацоўнікаў аддзелу моладзі пры Гэнэральным Камісарыяце ў Менску — Шульца й Гросман.

22 чэрвеня 1943 г. на ўрачыстасьці ў гарадзкім тэатры В. Кубэ афіцыйна абвесьціў пра стварэньне Саюзу Беларускае Моладзі, на чале якога стаў Міхась Ганько.

Размова з братам Міхася — спадаром Міколам Ганьком — адбылася ў доме апошняга ў Таронта 13 ліпеня 1998 г. Гэта было першае ягонае інтэрвію й, на вялікі жаль, апошняе: Мікола Ганько, старшыня Згуртаваньня Беларусаў Канады, памёр 16 траўня 1999 г.⁴

Мікола Ганько: Бацька нарадзіўся ў 1882 г., — я памятаў, бо ў тым самым годзе, што й Янка Купала. А матка на 10 гадоў маладзейшая, у 1892 г. Два ста-

³ Беларуская газета (Мн.). 1943. 22 чэрвеня.

⁴ Беларус. 1999. №№462, 463. Красавік–травень, чэрвень.

рэйшыя браты — Міхась 18-га году ды Васіль 20-га году. Бацька паходзіў зь вёскі Сакаўшчына, каля Валожына. Перад Першай Сусьветнай вайной ён са сваім бацькам купілі хутар у Калядзіне каля Галянова, побач Маладэчна. Бацька ажаніўся з Марыяй Кісель, якая паходзіла з засьценка Масьцішча (гэта сярод Градзкага лесу Яна Цішкевіча, дзе мой дзед Юрачка быў лясьнічым). Свайго дзеда па матцы я памятаю. Матка маёй маткі, бабка, памёрла пры родах апошняга дзіцяці, у яе было 17 усіх разам. Ажаніўся Юрачка другі раз, яна тожа называлася Ганнай, выхавала дзяцей, і яе ўсе паважалі як бабультку, як матку. Яна была вельмі добрая й для дзяцей, і да Юрачкі. Дзядоў па бацьку, дзеда й бабкі, ня помню: яны памерлі ў тый самы год на працягу 6 месяцаў, здаецца, за год да майго нараджэньня, у 1923 г.

У маленстве я быў вельмі хваравіты, так што ў 7 гадоў ня мог пайсьці ў школу. У першую клясу не хадзіў — вучыўся дома. Браты абодва хадзілі ў школу, яны мяне вучылі, памагалі. У школу было далёка, празь лес, праз поле — 3 км да школы. Дык я пайшоў у 9 гадоў. Пасадзілі мяне ў 2-ю клясу. Я там пасядзеў 2 дні, здаецца, прыйшоў кіраўнік школы (гэта было пры Польшчы) і выгнаў мяне з клясы.

— Толькі перашкаджаеш, — кажа, — ідзі ў вышэйшую клясу.

Я пайшоў адразу ў 3 клясу... Сам па сабе я вучыўся вельмі добра. Ад пачатку школы да канца быў заўсёды выдатнікам. Асабліва любіў спачатку матэматыку й гісторыю, а ў далейшым, ужо за саветамі, калі быў доступ да беларускай літаратуры, вельмі падабалася мне паэзія. Вельмі любіў усякія паэмы, вершы, любіў чытаць уголас сам сабе. Гісторыяй

заўсёды цікавіўся, найперш старажытнай. Гэтак з польскай школы перайшоў у савецкую. У 1941 г. нікуды ў школу не хадзіў, а ў 1942 г. у Лебедзеве адчынілася няпоўная сярэдняя школа — беларуская, там была кляса для старэйшых, для тых вучняў, што фактычна былі ўжо па-за школай, каб уберагчы ад «хапуноў»: вучнёўская пасьведка аберагала ад таго, каб проста на вуліцы схапілі.

Гэтую школу я й скончыў здаў на «выдатна» ўсё, што прайшоў; атрымаў атэстат няпоўнае сярэдняе школы. Ну й пайшоў у гандлёвую школу⁵, адным з настаўнікаў у якой быў Барыс Кіт. Але там увосені, дзесь напачатку лістапада, калі не памыляюся, школу немцы закрылі: здаецца, хацелі забраць будынак, а гэта зноў пагражала хапунствам. Нехта Пагуда, зь Вялейкі, які нават прыходзіўся далёкай раднёй, кажа:

— Едзь у Альбэртын на курс сярэдніх кіраўнікоў [Саюзу Беларускай] Моладзі, лепш як у войска, лепш як у паліцыю ісьці.

Бацька страшна не хацеў, каб я ішоў у паліцыю, кажа (ён ужываў расейскія словы):

— Сабачая должнасьць.

Калі я растлумачыў, што гэта Моладзь, бацька сказаў:

— Добра, едзь туды, бо ўсё роўна забяруць. Дык хоць ня будзеш сабакам.

Лявон Юрэвіч: Ваш брат тады ўжо быў у СБМ?

М. Г.: Ён быў, але нічога для гэтага не рабіў, нават пальца не прылажыў.

Л. Ю.: Мо крыху больш пра брата раскажаце?

М. Г.: Хвіліначку, я дайду... Курсу я ня скончыў, якраз там патрэбны быў у Менску заступнік у мага-

⁵ Маладэчанская гандлёвая школа існавала ў 1942—44 гг. (заўв. рэд.).

зын. Пакольку я вучыўся ў гандлёвай школе, мяне накіравалі ў Менск. Я прыехаў, пасяліўся там: далі кватэру ў доме Моладзі — там яшчэ хлопцы былі. Брат ня ведаў, прыехаў з падарожжа якогась, спаткаліся.

Л. Ю.: Брат старэйшы за Вас?

М. Г.: Старэйшы. На 6 год старэйшы. Ён вучыўся таксама надзвычайна добра. Ён за Польшчай скончыў старога тыпу, 8-клясную, гімназію, яго адразу прынялі ў 4-ю. На «выдатна» скончыў, дастаў стыпэндыю ва ўнівэрсытэт у Вільні, пайшоў на мэдыцыну. Трэба было мець вельмі добрыя адзнакі, асабліва калі ты праваслаўны. Калі на сотку пападаў адзін, то гэта было добра. Але ён туды трапіў, вучыўся й адначасова адбываў вайсковую службу ў так званай *акадэміцкай*, у сярэдняй школе таксама, — яму парадзіў наш сусед Калецкі (ён меў пляменьніцу, муж якой быў капітанам у польскім войску):

— Каб табе не перапынілі навукі, дык бяры ўдзел у падрыхтоўчай вайскавай службе.

Так і выйшла. Яго не ўзялі ў войска. Прыйшла вайна, ён атрымаў мабілізацыйную карту, але пакуль яго ўзялі, дык увесць ягоны 86-ы полк у нямецкім палоне быў.

У 1939 г. ён астаўся, прыйшлі бальшавікі — палітрук і чырвонаармейцы — і пытаюць:

— Хто ў вас тут афіцэр?

Бацька адказвае, што не афіцэр, а салдат, санітар. Брат да іх выйшаў:

— Вось мая форма, вось мая вінтоўка.

Аддаў вінтоўку й 9 патронаў.

— Гэта ўсё, што я меў.

Палітрук з чырвонаармейцамі забралі, далі расьпіску і пайшлі.

Беларускую мову брат ведаў добра, і яго паслалі перш на настаўніка — недалёка ад нас, у Палачаны, здаецца. Але быў ён там нядоўга: яго прызвалі ў Чырвоную Армію. Аднак таксама не ўзялі адразу, далі лісток. Брат кажа:

— Ня буду больш настаўнічаць.

Пайшоў працаваць бугальтарам у Заготсена. Вясной 1941 г. яго паклікалі. Паехаў служыць у Кастраму, таксама ў санчасыць, старшым санітарам: ён ужо ўмеў рэзаць трупы. Пачалася вайна. Дзесь на поўнач ад Масквы трапілі ў акружэньне, цэлая дывізія. Міхась у баёх выносіў на плячах параненых і даглядаў іх у палявым шпіталі. Так з палявым шпіталем немцы й узялі ў палон. Ён добра гаварыў па-нямецку. Каб вучыцца мэдцыне, мала было знаць лаціну — у польскай мове было мала падручнікаў, найлепшыя кніжкі былі па-ангельску й па-нямецку. Брат (ня ведаю чаму, можа, так было лягчэй) вывучаў нямецкую мову. Я бачыў яго падручнікі ў нямецкай мове, калі ён вучыўся мэдцыне. Таму яго ўзялі ў шпіталі за перакладчыка, а потым забралі ў Нямецчыну, відаць, ён там вучыўся (нейк ніколі не было часу разабрацца толкам). Адуль яго прыслалі ў Менск, дзе ён, здаецца, працаваў у газэце.

Л. Ю.: У якой?

М. Г.: У «Менскай газэце», ці якая іншая яшчэ была. А пасья, як выбралі на кіраўніка Моладзі ў 1943 г... Я ніколі не даведаўся, чаму яго абралі. Такіх, як ён, было шмат. Ён быў не адзін з маладых былых савецкіх афіцэраў. Такіх было ў СБМ нямала: Стэльмах, Гарэлік, Бузук, Цікуноў Міхась... Можа, зь дзясятак. Гэта былі кіраўнікі. Яны й пачалі арганізоўваць моладзь. Рыхтаваліся некалькі часу, і 22 чэрвеня 1943 г. адбылося заснаваньне.

Л. Ю.: Памятаеце, якою была гэтая ўрачыстасць?

М. Г.: Я быў у школе, туды прынеслі радыё, сабраліся ў гімнастычнай залі ўсе, асабліва старэйшыя клясы, і слухалі па радыё, як гэта адбывалася ў Менску. Слухалі прамовы. Вучні былі ў анямелым захапленні, што нешта робіцца беларускае, чыста беларускае. Я помню, як адбывалася прысяга. Нават некаторыя словы запамніліся: «Волатам буду стаяць і бараніць свой народ, сваю Бацькаўшчыну...» Потым яе апублікавалі ў часопісе «Жыве Беларусь!». Гэты завет Міхась Ганько напісаў сам.

Л. Ю.: Хто яшчэ там прамаўляў?

М. Г.: Здаецца, Кушаль. Прамаўляў брат, генэральны камісар, — ён адчыняў: абвясціў, што нямецкія ўлады дазваляюць арганізацыю моладзі... Быў вельмі прыгожы канцэрт, сьпяваў хор. Песні пачулі беларускія патрыятычныя. Здаецца, адна зь іх была такая:

*Як шырока і далёка
Беларуская зямля
Заклікае нас...
Кліч, магутная зямля...
Гэта шчыльнымі радамі
Йшлі краіну будаваць...
Беларусь, краіна наша,
Мы твае будаўнікі,
Для цябе жывем і служым,
Мы — твае будаўнікі...
Хай рвецца, хай нясецца:
Жыве Беларусь!*

Песень пісалі шмат, асабліва для моладзі...

Л. Ю.: А якая форма была ў СБМ?

М. Г.: Зялёная остарбайтэраўская.

Л. Ю.: Нейкія нашыўкі, знакі?

М. Г.: Так, кіраўнікі насілі «Пагоню», а малодшыя значок СБМ: ромбік, усярэдзіне меч, рыдлёўка й Ярылаў крыж. На бел-чырвона-белым полі. І сьцяг быў.

Л. Ю.: Мы гаварылі пра кнігу Раманоўскага⁶ й пра свастыку, якую быццам бы насілі...

М. Г.: Гэта абсалютна немагчыма, каб беларусы, моладзь ці хто, насілі свастыку. Калі б хто начапіў свастыку, яго б адразу ў патыліцу... Праўда, немцы ў патыліцу ня білі — яны б далі ў лоб, і ўсё, канец быў бы. Бо насіць свастыку — гэта значыць, падшывацца пад іхную партыю.

Л. Ю.: Значыцца, ні СБМ, ні рагулёўцы...

М. Г.: Не, ніхто не насіў свастыкі. Свастыку насілі толькі немцы. На руках свастыку насілі СА (гэта штурматрады, абарона партыі), арганізацыя «Тодт» — старэйшыя, не работнікі, а кіраўнікі, яшчэ СС — на кукардзе... Але нашы не маглі.

Л. Ю.: Вельмі мала вядома пра апошнія дні Вашага брата.

М. Г.: Была вялікая праца. Саюз Моладзі ўзмоцніўся за адзін год, было вялікае сяброўства, ніхто нават ня ведае, колькі сяброў было, бо прыбывала штодзень. Калі сёння гаварылі пра 10 тысяч, то заўтра трэба было казаць ужо пра 12—15 тысяч. Такі быў тэмп развіцця, асабліва ў канцы 1943 і пачатку 1944 г. Усе школы ў такіх гарадох, як Слонім, Баранавічы, Наваградак, Вялейка, Глыбокае... У Менску было, я знаю, некалькі тысяч моладзі ў Саюзе... Вядома, хто мог, тэй выехаў на захад пры адступленьні немцаў. Бальшыня засталася. Яны пацярпелі вельмі моцна. Я спатыкаўся зь сябрамі Моладзі якраз у 1993 г. вясной...

Л. Ю.: У Беларусі?

⁶ В. Раманоўскі. Саўдзельнікі ў злачынствах. Мн., 1964.

М. Г.: Так, у Менску. У мяне ёсць фатаграфія, дзе вэтэраны, якія адсядзелі па 5, па 10 гадоў у Сібіры за тое, што былі маладымі дзяўчаткамі па 14—15 гадоў і належалі да Саюзу Моладзі...

СБМ працягваў дзейнасьць у Нямеччыне. Апекаваўся моладзьдзю, усімі тымі, каго вывезьлі на прымусовую працу. Быў вялікі супраціў так званых лягерфюрэраў (гэта кіраўнікі лягераў рабочых), якія не хацелі дапусьціць Саюз, бо калі дзяўчына ці юнак уступаў у Саюз, яму давалі ўніформу, ягонае становішча мянялася: зь нявольніка ён ператвараўся ў вольнага работніка. І гэтага найбольш не любілі якраз усякія адданьня фашызму...

Зімой 1944 г. я сам ехаў у лягер, каб зьмяніць становішча прымусовых, каб адчынілі браму. Ня помню дэталей, але атрымаў я з Бэрліну ўпаўнаважаньне, і мы з адным немцам, фон Босэ, паехалі. Прыехалі ў лягер, брама зачыненая, стаіць вартавы: ня карнікавы, а васны, старшы лейтэнант, па-іхнаму *Obersturmbanführer*. Ну мы да гэтага лягерфюрэра:

— Чаму ў цябе брама зачыненая?

Ён адказвае:

— Людзі на рабоце.

А мы кажам:

— Хочам паглядзець.

Мы былі ва ўніформе. У лягерфюрэра морда разьетая, і кухаркі такія тоўстыя. А там фабрыка, хлопцы й дзяўчаты — худзенькія. Усе ў нейкай зьлёнай форме, але брама зачыненая. Я пытаю свайго немца, ці магу зь імі пагаварыць. А ён кажа: «Давай сьмела», — не любіў гэтых фашыстоўскіх лізаў, сам быў зь нейкага графскага роду. Кіраўнікі напужаліся. Ну, я пагаварыў. Нашыя кажучь:

— Нікуды не выпускаюць.

— Маеце права пайсьці ў кіно ў нядзелю, маеце права пайсьці на шпацыр...

Дакладаю гэта свайму шэфу. О тэй даў ім!

— Слухай, ты хочаш быць на фронце? Дык усе будзеце. Зьняць!

І пра мардатасьць сказаў. Ды мы пачакалі да вярчэры, паглядзелі ў кацёл.

У некаторых месцах усё залежала ад такога чалавека. Недзе былі паскуды, а недзе — людзі, якія ня вельмі дрэнна ставіліся да нашае моладзі. Нашыя ж не былі нявольнікамі. Іх проста вывезьлі на работу. Дзесьці з-пад Гомля эвакуавалі, з Магілёўшчыны, з другога берагу Дняпра, са Смаленшчыны.

Ну, вось такая дзейнасьць была. Каму маглі, таму дапамагалі. Зразумела, што ўсім не маглі, бо беларусаў было даволі шмат. Украінцы тое самае рабілі. І, між іншым, лучнасьць паміж беларусамі й украінцамі была навізаная. Навязаў яе Міхась Ганько.

Л. Ю.: Ужо ў Нямеччыне?

М. Г.: У Нямеччыне. Украінцы вельмі добра да нас ставіліся, падказвалі, як паводзіцца зь немцамі. Бо былі мацнейшыя.

Спачатку брат быў больш паслухмяны, я б сказаў, разгублены на сваёй пасадзе. Хацеў зрабіць найлепш для моладзі Беларусі, а ня ўмеў, усё ж такі ў 26 гадоў чалавек — не палітык яшчэ. А чым далей, ужо ў Нямеччыне, калі пазнаёміўся зь іншымі людзьмі, дык вельмі хутка зрабіўся цвёрдым у дачыненнях і бараніў інтарэсы СБМ вельмі заўзята й умела. Калі нейкая мела быць мабілізацыя ці што яшчэ, ён усяляк гэтаму працівіўся. Таму было непаразумеьне з Цэнтральнай Радай. Пасьля ён прымрыўся зь імі, але Астроўскі хацеў, каб моладзь была

падпарадкаваная непасрэдна Цэнтральнай Радзе: з моладзі, хлапцоў па 18—20 год, хацеў зарганізаваць вялікую ваенную частку. А куды паслаць? Туды ж, супраць бальшавікоў. Тыя, што першыя пайшлі, дабравольцамі, то ўцяклі ў Францыю. А тыя, што пазней — гэта была ўжо другая дывізія, добрая вялікая брыгада, — на фронт не пайшлі, так цягаліся па Нямеччыне. Не папаліся ў лапы бальшавікоў: перайшлі да амэрыканцаў.

Брат, Родзька й Гелда зарганізавалі парашутны батальён і пайшлі на Бацькаўшчыну. Яны зайшлі на Бацькаўшчыну, зайшлі ў Белавескую пушчу, і там сьлед братаў прапаў у 1947 г. Але ён ніколі ня трапіў ні бальшавікам, ні палякам у рукі.

Л. Ю.: Інакш кажучы, проста невядома, што зь ім здарылася?

М. Г.: Ёсьць дзьве магчымасьці: ён застаўся жывым, і яго схавалі ў Арміі Краёвай (тады ўжо АК пачала дзейнічаць супраць бальшавікоў, і яны маглі свайго схаваць — нічога дзіўнага), альбо загінуў.

Л. Ю.: Хто быў яшчэ — Родзька, Гелда, Ваш брат...?

М. Г.: Родзьку злавілі. Яго пакаралі. З Гелдам тое ж. Вітушка загінуў. Былі іншыя. Былі мае калегі з гандлёвай школы. Яны засталіся жывыя й да сёньня жывуць у Польшчы.

Л. Ю.: Іх не паймалі...

М. Г.: Ніхто не паймаў. АК перахавала — і ўсё.

Л. Ю.: Вы можаце назваць іх прозьвішчы?

М. Г.: Не. Я ня буду называць: яны яшчэ жывуць.

Л. Ю.: У Польшчы...

М. Г.: Не... І для чаго? Чалавек нейк прагаварыўся мне, дык потым шкадаваў: кажа, калі хто даведаецца, то немаведама што могуць зрабіць.

Л. Ю.: Але пра лёс Вашага брата ніхто зь іх ня ведаў?

М. Г.: Калі ведалі, дык яны нічога ня скажуць. Я б пабачыўся з тым чалавекам, які мне мог бы сказаць, але так ніколі й ня выпала спаткацца. Мож, ён баіцца спаткацца. Я хацеў паехаць у Варшаву, знайсці яго там... То добры мой сябра, аднагодак. Я іх адпраўляў з Прагі; яны пайшлі праз Карпаты, а там у Белавежу. Я знаю, што былі публікацыі, я знаю псеўдонім брата, пад якім ён меў выступаць. У 1947 г. былі яго артыкулы.

Л. Ю.: Артыкулы дзе?

М. Г.: У нейкім лістку.

Л. Ю.: І які быў псеўдонім? Таксама ня скажаце?

М. Г.: «Доктар». Мы дамовіліся зь ім на разьвітаньні. Ён мне сказаў:

— Ты ідзі на Захад. А са мной, калі зловіць, дык разьлічацца. То ідзі сваёй дарогай.

Л. Ю.: А Вы гэтую лістоўку бачылі?

М. Г.: Я бачыў яе перадрукоўку. Але мне самае важнае — псеўдонім.

Л. Ю.: Значыць, у 1947 г. ён яшчэ быў жывы...

М. Г.: Так, і гэта згаджаецца з усімі весткамі, што былі пра «Чорнага ката». «Чорны кот» — гэта Вітушка. Значыцца, ён супрацоўнічаў там, паколькі быў здольны да пісаньня, займаўся там агітацыяй. А вядома, што супраціў быў аж да 1950 г., потым АК разьвязалася, і яны пайшлі...

Л. Ю.: Ці ёсьць у Вас нейкія вэрсіі наконт далейшага лёсу брата?

М. Г.: Толькі тое, што ўжо гаварыў: альбо застаўся ў жывых, дзякуючы АК, і дажыў да старасьці, альбо загінуў, як няведамы жаўнер. Вядома, што яго нідзе не судзілі, што ніхто не зьліваў, тым больш, што ў цяперашні час, калі я паехаў у Беларусь, то мне прышлі, што гэта я — Міхась Ганько: скрыўся, амаладзіўся...

Л. Ю.: Калі б Ваш брат застаўся жывым, ці не спрабаваў бы ён Вас адшукаць?

М. Г.: У тэй час магчымасцяў не было, а сягоння, калі гэтыя магчымасці ёсць, то ён ці не жыве, ці ўжо проста застары. Можа, пагадзіўся з тым лёсам, што нікога няма, а калі нават даведаўся, што я жывы, то вырашыў: «Жыві спакойна, ня буду ўскладняць». Я думаю, што апошнія найбольш верагоднае: не хацеў вылазіць на паверхню, пакінуў усё, як было, для гісторыі — разбірацца.

Л. Ю.: Але Вас у сям'і было тры браты?

М. Г.: Сярэдні брат, Васіль, быў на гаспадарцы. Скончыў пачатковую польскую школу. Больш ён вучыцца не хацеў. Ён любіў гаспадарку, вельмі любіў стаярку, любіў будаваць: быў надта здольны да гэтага. У 14 гадоў паставіў прыбудову да хаты, з падвалам. Бацька толькі купляў матар'ялы, памагаў людзей наймаць. А ён ужо кіраваў. У 14 гадоў! Рабіў формы з бетону, зрабіў хату па-мадэрнаму. Ён вельмі любіў майстраваць, рабіў усякія чачоткі зь бярозы, рабіў ложка, шафы, сам па сабе навучыўся.

У нас там сусед быў, Завадзкі, які потым стаў пажонцы трохі радзей, дык ён там падплядаў, як робіцца. Ён ажаніўся ў часе нямецкай акупацыі, было ў іх дзіця, але памерла, відаць, мела нейкую алергію... Застаўся ён з жонкаю дома, і бацькі прыім. І ў 1944 г., як прыйшлі бальшавікі, яго мабілізавалі ў войска...

Л. Ю.: Яго не палічылі за здрадніка ці за ворага?

М. Г.: А каго ён здрадзіў?.. Яго мабілізавалі й нават не паслалі ў штрафны батальён, а ў нейкую будаўнічую брыгаду. Столярам працаваў даволі доўга, да позняй восені 1944 г., каля Менску. А пасля забралі на фронт, і ён дзесьці ў красавіку па дарозе на Бэрлін загінуў: быў ранены ў жывот і ня выжыў.

Л. Ю.: Ён ня быў сябрам СБМ?

М. Г.: Не, ня быў.

Л. Ю.: Пераконаныні? Ці проста не хацеў?

М. Г.: Проста... Быў 20-га году, жанаты, — як казалі, *сталы*.

Л. Ю.: А Міхась ня быў жанаты?

М. Г.: Не. У нас жанаты быў толькі Васіль. Яго жонка Надзя зь вёскі Гараніны, недалёка ад нас. А дачка радзілася, калі Васіля ўжо не было.

Л. Ю.: Яны й зараз жывуць?

М. Г.: Жыве братавая, жыве дачка, Васіліна называецца, у яе двое дзяцей — сын і дачка. І ў кожнага ёсьць па дзіцяці: у дачкі сын, а ў сына — дачка. Яна там была выйшла замуж, але нядобра, і так адна пражыла ўвесь век.

Цяпер бачыўся зь ёю, перапісваюся, памагаю, яна надзвычайная жанчына — даглядала маіх бацькоў, не пакінула, трымала. Калі матка ўжо была хворая, братавая яе прыняла. Ад майго дваюраднана брата яна яшчэ мела дачку. Гэтак яны, дзьве дачкі, маю матку даглядалі да сьмерці, як і трэба — як сваю бабку. Я за гэта ім вельмі ўдзячны, проста няма слоў.

Калі я гэта гавару, мне й сумна й радасна, што жанчына, якая была сама ўдава, не пакінула бацькоў свайго мужа. Даглядала да сьмерці, пахавала. Калі я быў на Беларусі, дык адная дачка завезла на магілку маёй маці, другая паказала, дзе бацькава магілка. Бацькоў пахавалі ня разам, бо тыя могілкі, дзе бацька пахаваны, пазьней закрылі. Маці пахаваная ўжо каля Маладэчна. Цяпер і гэтыя могілкі закрылі... А ўся гэтая сямейная гісторыя дае веру ў дабрату людзей.

Л. Ю.: А чым канкрэтна займалася СБМ яшчэ да выезду ў Нямеччыну?

М. Г.: Выхаваньне моладзі ў нацыянальным духу.

Праўда, паколькі гэта было ў часе вайны, то гэтая арганізацыя мела характар...

Л. Ю.: ...ваенізаваны?

М. Г.: Больш арганізаваны — уніформа, маршы...

Л. Ю.: ...сypявалі свае беларускія песьні?

М. Г.: Абсалютна. Як я казаў, «І шырока, і далёка», «У гушчарах», «Ідуць жаўнеры» й маса іншых.

Л. Ю.: Былі лекцыі?

М. Г.: Так, чыталіся лекцыі. Штомесяц выходзіў «Вучэбны лісток», нават каляровы, калі я не памыляюся. У ім даваліся парады кіраўніцтву й акруговым, але больш — то раённым, у якім кірунку працаваць у даным мамэнце, якія тэмы распрацоўваць. Выкладалася літаратура, геаграфія. Для дзяўчат ладзіліся заняткі ручной працы. Для хлопцаў свае заняткі. Пашырэнне агульных ведаў, маральнае заахвочванне супраць п'янства, курэння. Вельмі моцна развівалася сяброўства, што адчуваецца да сённяшняга: сябры СБМ, якія апынуліся на Захадзе, — гэта ж падмурак усёй эміграцыі!

Л. Ю.: Аб гэтым у мяне таксама будзе пытаньне. Але якімі падручнікамі вы карысталіся, якія кнігі чыталі? Савецкія?

М. Г.: Не, савецкіх не выкарыстоўвалі. Стараліся перадрукоўваць з кніг, якія выходзілі ў Заходняй Беларусі: «Сымон-музыка», «Новая зямля», Купалавы вершы дарэвалюцыйнага пэрыяду, іншых паэтаў, якія ў тэй час пісалі. Падручнікі: «Геаграфія» А. Смоліча, «Беларусь учора і сёння» Язэпа Найдзюка. У гэтых кніжках гісторыя й усё іншае асвятляецца зь беларускага погляду, а не з чужога. Гэта была самая галоўная мэта. І што асабліва цікава: моладзь 14—15—16 гадоў брала гэта як спрагнутая.

Яны адчувалі: тое, што давалі ім за саветамі, было ня тое, ня праўда. Моладзь вельмі хутка разбіраецца ў гэтым — раптоўна адкрываліся вочы ў масы.

Л. Ю.: Ці запрашалі вы каго—небудзь на лекцыі? Адамовіча, прыкладам? Віцьбіча?

М. Г.: Лекцыі чыталі ўсе дзеячы, каго толькі мог Міхась злавіць або нават змусіць, бо аўтарытэт ён там меў...

Л. Ю.: Лічыліся, так?

М. Г.: Лічыліся. Дык ён мог і прымусіць іх. Помню, лекцыю пра беларускую музыку чытаў нам Шчаглоў. Лекцыі чытаў і выкладаў Родзька.

Л. Ю.: А Родзька што чытаў?

М. Г.: Ён патрыятызм убіваў у галаву.

Л. Ю.: Палітінфармацыі, скажам...

М. Г.: Штось такое. Ён надзвычайна ўмеў гаварыць. Як ён прамаўляў, заўсёды цішыня — чуваць было, як муха ляціць.

Л. Ю.: Вітушка прыходзіў?

М. Г.: Не. У Менску адбываліся курсы для дзяўчат. Там яны на санітарак вучыліся, а пры тым ім таксама й выхаваньне давалі. Там была доктар Абрамава, з Латвіі прыяжджаў рэдактар Глыбінны (Сядура), Адамовіча я чуў пару разоў. У яго літаратура звязаная наўпрост з патрыятычнасцю. Калі ён чытаў верш «Паўстань, народ» Купалы, моладзь плакала.

Л. Ю.: Інакш кажучы, усе гэтыя заслужоныя дзеячы лічыліся з СБМ? Яны не глядзелі на гэта, як на нешта дзіцячае?

М. Г.: Не, яны глядзелі на СБМ як на кузьню будучыні беларускага народу. Некаторыя так і называлі. А немцы да гэтага нічога ня мелі, лекцыяў не чыталі. Яны толькі глядзелі, каб там партызанкай

не займаліся. Абсалютна ўсё было ў беларускіх руках.

Л. Ю.: СБМ існаваў крыху больш за год. І Вы кажаце, што ў арганізацыі было 12—15 тысяч?

М. Г.: Гавораць, што 50 тысяч.

Л. Ю.: Частка загінула ў Сібіры, нехта схаваўся. А тыя, што з'ехалі на эміграцыю, — дзе яны? Чаму сябры СБМ тут не зарганізаваліся? Што зь імі сталася?

М. Г.: Сябры СБМ, якія трапілі сюды, былі ўжо ня дзеці, яшчэ на Беларусі ім было не па 14 гадоў, а па 18. Пакуль быў тут Чопчыц, то існавала вельмі добрая арганізацыя, хор. Мечыслаў Рачыцкі быў сакратаром у выдавецкім фондзе Згуртавання Беларусаў Канады, пакуль не памёр. Мікола Ганько й Арсень Монід яшчэ трапечуцца да сягоння. У Вініпэгу ёсць Бурдзы, якія да сягоння беларусы. Язэп Чорны быў актыўны, а цяпер зрабіўся Абломай.

Л. Ю.: А ў Злучаных Штатах?

М. Г.: Запруднік, Кіпелі абое.

Л. Ю.: Але Вы пералічваеце адзінкі. Дык што, гэта кузьня ня выкавала?

М. Г.: Выкавала. Не забывайцеся, як супроць кузьні працавалі.

Л. Ю.: Гэтыя людзі фізычна загінулі?

М. Г.: Фізычна загінулі альбо схаваліся. Страх перад выдачай бальшавікам. Яны ўсе зашліся й прапалі. Напрыклад, у Ангельшчыне. Наўмовіч, Жучка, «Дванаццатка», што была ў Лювэне — гэта ж усе сябры СБМ. Дасягненнем Саюзу Моладзі было тое, што ўсё—такі ён пакінуў па сабе знак як на эміграцыі, так і на Бацькаўшчыне. У Польшчы, у Бэльгіі, у Францыі, у Ангельшчыне, ужо не гаворачы пра

Штаты. А ў Аўстраліі! Вось хоць бы сябра мой, аднаклясьнік — Міхась Урынскі...

Л. Ю.: Але я ня памятаю, каб ва ўспамінах пісалі пра СБМ. Ці скажам так, калі чалавек хоча дасьледаваць гісторыю СБМ, то якімі крыніцамі, якімі матар'яламі ён можа карыстацца, да каго яму зьвярнуцца?

М. Г.: Толькі да тых сьведак, якія яшчэ засталіся. Я думаю, што ў Бібліятэцы Кангрэсу ЗША перахоўваюцца дакумэнты й нехта бачыў іх.

Л. Ю.: Перахаваныя кім?

М. Г.: *United States*.

Л. Ю.: А хто аддаў, чые яны?

М. Г.: Нязнаю. Там маюць, здаецца, «Жыве Беларусь» зь першага нумара.

Л. Ю.: А колькі было нумароў? Здаецца, 12?

М. Г.: У Нямецчыне выходзіў другі часопіс⁷. Там шмат рабіў Барановіч. Ён цяпер зусім бязьдзейны, напалову спараліжаваны. А ў Нямецчыне ён быў кіраўніком Моладзі.

Л. Ю.: Пасья Вашага брата?

М. Г.: Не, ён быў заступнік, але ў Нямецчыне, — штандаровы. Былі толькі два штандаровыя, Барановіч і Стэльмах.

Л. Ю.: А ў газэтах «Бацькаўшчына», «Беларус» Вы нічога ніколі не пісалі?

М. Г.: Я нічога не пісаў, толькі расказаў адной жанчыне, якая хацела напісаць.

Л. Ю.: Зь Беларусі?

М. Г.: Так. Але, шчыра сказаць... Не знайшла яна ў мяне даверу, што зробіць аб'ектыўна. Мне ліста перадалі. Калі б я сустрэкаў асабіста, дык больш давяраў бы.

⁷ «Малады змагар», рэдактар Г. Барановіч (заўв. рэд.).

Я ніколі ня бачыў, каб у Саюзе Моладзі што-небудзь рабілася для немцаў. Я чуў на свае вушы аднаго старэйшага беларускага дзеяча, які сабраў сярэдніх кіраўнікоў і казаў:

— Хлопцы, калі што ня так і нас захочуць немцы падабраць пад свае рукі — за вінтоўкі ды ў лес.

Л. Ю.: А хто гэта быў?

М. Г.: Адамовіч. Ён ужо памёр. Во якое было настаўленьне. Гэта публікаваць, можа, і ня трэба, з часам можна апублікаваць. Я сам быў там. Нас было прыблізна 70 хлопцаў, усім па 20 гадоў.

Л. Ю.: У лягеры ДП?

М. Г.: Здаецца, калі канчалася вайна, мой шэф пакінуў нас недалёка ад Зальцбургу працаваць на тартаку, выдаў нам пасьведкі, што мы рабочыя, а сам зьнік. Гэта было ў канцы красавіка 1945 г. Яшчэ ішла вайна, яшчэ не было развалу. А мы там пры эвакуацыі розных фашыстоўскіх устаноў і складаў трошкі прызапасіліся. Са мной былі два хлопцы з Ваўкоў (гэта вёска паміж Краснымі Радашкавічамі), ім было па 18 год, такія баязлівія. Зайшлі мы ў адзін магазын, стаяць бітоны — чысты сыпірт. Што ў мяшкох? Сала купчанае, з рэбрамі. Кашуль цывільных! Штаны! Штаноў-то, праўда, мала. Але кашуль, бялізны! Я скруціў, пад ніз падсунуў усё. Нам гэта шофэр і выгрузіў каля барака. Гэта мне есці месяцы на тры, бо адзежу я ў аўстрыякаў на хлеб мяняў. Пагаварыў з адным гаспадаром, таксама быў паранены дзесь на фронце, дык таксама не вайсковы. Ён кажа:

— Хочаш, давай, будзе ўсё — хлеб, масла.

Так пражылі месяц, потым амэрыканцы ўсіх забіралі, і нас — у лягер. Паколькі мы былі польскія грамадзяны, дык нас у польскі лягер. Я меў даку-

мэнты, але мусіў усяго пазбыцца: пад гарой аўстрыяцкай выкапаў яму й закапаў.

Л. Ю.: Тэарэтычна можна знайсці. Калі б паехалі...

М. Г.: Калі б паехаў... 50 гадоў мінула.

Л. Ю.: А як Вы з Салаўём пазнаёміліся?

М. Г.: У гэтым польскім лягеры хлопцы мае кажуць:

— Паедзем дадому!

А я ім:

— Чаго вы сьпяшыцеся?

— Да мамы, да таты...

Я там на хаду пазнаёміўся з украінскім настаўнікам, гадоў 35—40. Як я пачаў зь ім гаварыць, ён пазнаў, што я не паляк. Пытае:

— Ты адкуль?

— З Маладэчна.

— Знаю... То ты беларус?

Як пацьвердзіў, ён перайшоў на ўкраінскую:

— Я ўжо пачаў працаваць у амэрыканцаў. У ма-газыне складаю ўніформы.

У яго быў сябра старэйшы. Пазнаёмілі мяне зь сям'ёй: украінцы, мужык такі падбіты, а жонка яго даглядае. Дык я прынясу трохі ад амэрыканцаў з кухні хлеба, астаткі мяса, то яна за гэты кусок хлеба мне есці зробіць, адзежу памые.

Спачатку нас было ў лягеры чалавек 300. Перабралі, 120 чалавек пакінулі, астальных — мяцёлкай, а нас прыпісалі на працу. Аднаго разу, у нядзелю, я пайшоў у горад і пачуў царкоўны сьпеў. Спяваюць як на пачатку літургіі: «Благослави, душа моя, Господа». Сьпяваюць так, як у нас. Я чую і не магу знайсці: царквы няма. Я пахадзіў-пахадзіў, згубіў тэй сьпеў, усё прапала. Вярнуўся дадому, у лягер, у барак. Сяджу. Так сумна, такая адзінокасьць.

Дык прыйшоў да мяне тэй украінец, пытае:

— Чаго ты сумуеш?

Я раскажаў яму пра здарэнне. А ён кажа:

— Там манастыр ёсць.

А гэтыя ўкраінцы таксама праваслаўныя былі. Ён да сваіх. Сярод тыдня, ва аўторак ці ў сераду, прыходзіць ды расказвае:

— Гэта ж вашыя й ёсць — у іншым украінскім лягеры. Там Беларускі Камітэт ёсць.

Дык я, як субота прыйшла, ногі падмазаў і зайцам, проста каля ракі, праз увесь гэты Зальцбург на адной назе. Прыйшоў, гляджу: «Камітэт Украінцаў у Аўстрыі». А побач маленькімі літаркамі напісана: «Беларускі Камітэт у Аўстрыі». Іду: пакой, стол, сядзіць дзяўчына-прыгажуня, а прысеўшы на гэтым сталё адной палавінкой, фліртуе зь ёю кучаравы чорненькі дзяцюк. Я падыходжу, яны перарвалі свае флірты. «Добры дзень».

Л. Ю.: Гэта Грышукі былі?

М. Г.: Не Грышукі, а Грышук і Вольга Дуброўская. Кажу, што я шукаю. Адказваюць: усё тут, вось сакратарка. А старшынёй, здаецца, быў Дудзіцкі. Яна бярэ бляначку, каб упісваць мяне. Я называю сябе. А гэты дзяцюк пытае:

— Адкуль жа ж ты?

— З пад Маладэчна.

— На хутары жывё?

Я ўжо на яго гляджу:

— Так.

Ён тады:

— Гаспадарка ў вас даволі вялікая была.

— Ну, гаспадарка, хутар.

— У вас была адна белая карова, а ўсе астатнія чорныя. Коні рыжыя, адзін бэльгійскі, вялікі.

Тады ён ужо доўга не гуляў са мной:

— Маёр Грышук. У 1938 г. я ў вас у 86—м палку адбываў зборы.

У нашай хаце бываў! Я раскажаў, што ў польскім лягеры жыву, хацелася б да сваіх бліжэй.

— Ну, — кажа, — ня ведаю, месца няма. Будзем глядзець, праз тыдзень наведайся.

А ён ужо ўлез, распараджаецца жыллём ва Ўкраінскім Камітэце. Беларусаў там болей было.

Яшчэ пазнаёмілі мяне зь сям'ёй Мерляковай жонкі. Там гэты Альбэрт прыйшоў, мы зь ім пазнаёміліся, і я пайшоў, шчаслівы... За тыдзень ці два ён мне знайшоў кватэру.

А нашы зьбіраліся на літургію ў манастыры. Сьпявалі мацней, а сьвятар ціханька гаварыў. Таму, калі я першы раз пачуў сьпеў і, на тэй сьпеў пайшоўшы, не знайшоў царквы, бо перасталі сьпяваць, — я й згубіў, куды ісьці.

Я прыступіў адразу сьпяваць: я ж умеў чытаць па царкоўна—славянску.

Значыцца, знайшлі кватэру, прапісалі мяне. А я ўжо пайшоў жыць да амэрыканцаў у кашары. Мне трэба было толькі месца, каб лічылася, што я там прыпісаны, бо тады была УНРРА: калі ты выпісваешся зь лягеру, то траціш статус бежанца, а калі страціў статус, з табой маглі зрабіць, што хацелі. А калі ты ў лягеры, то, значыцца, цябе УНРРА бароніць. Дык я прапісаўся.

У кашарах я ў сяржантаў 42—й дывізіі дзеншчыком быў. Былі яны з рэзэрву. Між іншым, са штату Нью Ёрк. Плацілі мне добра: 200 аўстрыяцкіх шылінгаў на два тыдні, работы 5—6 гадзін. Я кватэру пачышчу, што трэба пазьбіраю, зраблю ў пральні й пайшоў у магазыны. У мяне сьпіс, што ім купляць есьці, а яны мелі прывілей жыць на кватэры й харчаваць-

ца, як хацелі, бо ўсе добраахвотнікі, на афіцэрскіх пасадах. Толькі што ніхто зь іх не хацеў прыняць афіцэрскага звання: баяліся, што пашлюць у Японію ці яшчэ кудысь. Аднак плацілі ім добра.

З суботы на нядзелю я там, перасплю, каб ня ехачь у кашары. Харчоў прынясу з сабой, цукру 5 фунтаў. Раз на месяц на 5 даляраў нам выдзялялі (даляраў у рукі не давалі) тавару: цыгарэты, можна бутэльку гарэжкі, чакаляду, цукерак, кансэрвы, пасту для зубоў... Усяго — шыла, мыла і цывіка... Таксама й салдатам давалі й далярамі плацілі, а нам аўстрыяцкімі...

Пазнаёміўся я з Алесем Салаўём. І вось Грыцук і Алесь кажуць:

— Добра было б часапіс выдаваць.

Я адказваю:

— У чым справа? Граматныя, ты ж гісторык.

Разам сабяромся. Я прынясу бутэлекку каньяку, ды і адразу й закусачкі. Сядзем тут. Цэлая гісторыя, у літаратурны вечар выліваецца: Алесь свае вершы чытае, Грыцук свае прыгоды расказвае (ён вельмі многа ведаў гэтых розных, Ясеніна, — такі памятливы быў; ня знаю, як гэта й паўтарыць, толькі й запомніў: «на рукаве сваём повешуся»).

Л. Ю.: А Дудзіцкі не чытаў?

М. Г.: Дудзіцкі трымаўся як бы збоку, час ад часу бываў, але вельмі рэдка. Ну, дык вырашылі выдаваць часапіс⁸. Я гавару:

— Трэба знайсці паперу, знайсці матрыцы, машынку.

Давай шукаць. Усё сабралі. Як гэта робіцца? Я кажу, што пакажу. У Менску якраз гэта была адна з маіх функцыяў — друкаваць рататарныя выданьні.

⁸ Тут ідзеца пра выданьне «Пагоня: Зь беларускага жыцця» (заўв. рэд.).

Л. Ю.: Друкавалі?

М. Г.: Так, круціў — гэтыя лісткі, цыркуляры 500, 1000 штук. Брат казаў — я рабіў, часамі паказваў (там такая Гертруда сядзела, яна нават чытаць—пісаць ня ўмела, але выдавала важную пані — немка!), а што немцы не павінны былі бачыць — хаваў: ніхто ж мяне не кантраляваў. Прыйду, накручу, сабяру, зрабіў сваё, падзякую — і пайшоў. Гэта там, у камісарыяце...

Ну, дык кажу: «Я ўмею». Вольга Дуброўская ўмее пісаць на машынцы. Добра... Машынку нейкую дасталі, 1923 году, мая аднагодка. Ляп, ляп, ляп! Але нічога... Набілі матрыцы, першы нумар, напісалі, фарбы трэба было набіваць рукою. Колькі там экзэмпляраў трэба было? Мабыць, 200: людзей многа было. 4 старонкі, папера благая, фарба адразу расплываецца, а як замнога, дык распаўзаецца. Усе такія задаволеныя: маем пісьменьнікаў і нават друкара маем! А мяне Алесь Салавей ахрысьціў: Вэрцік Посік. А Вэрцік Посік — гэта герой якогасьці апавяданьня, які таксама рабіў у друкарні й, што б ні рабіў, у яго ўсё размазвалася. І праўда, гэтыя матрыцы былі такія благія, што разлазіліся. Трэба 200 надрукаваць, да 180 зь іх нафарбаваць, а 20 астатніх так далікатненька, каб гэтыя матрыцы не падзёрліся. Халера! Гэта ня тое што на рататары круціць, а на плоска, так, як Францішак Скарына рабіў. І мы пачалі гэтак выдаваць. Ня помню, колькі нумароў выдалі. Пакуль я быў — гэта 1946—47 гады — мы й выдавалі. Прыеду на суботу, адмахаю, а яны ўжо пісалі. Грышук пісаў.

Л. Ю.: А што ён пісаў?

М. Г.: Усё гістарычнае...

Л. Ю.: Нарысы?

М. Г.: Так, пра Рагвалода, пра Альгерда, пра Рагнеду, пра Эўфрасіньню Полацкую. У яго заўсёды было, бо ён гісторык.

Л. Ю.: Вы збольшага ведаеце ягоную біяграфію?

М. Г.: Што я магу сказаць? Грышук нарадзіўся ў жніўні 1911 г., паходзіў з шляхоцкай беларускай сям’і ці з багатых мужыкоў — цяжка сказаць⁹. Праваслаўнага роду. Яму было цяжка вучыцца. Бацька меў вялікі кусок зямлі ў Белавескай пушчы й млын. Гэта штось надзвычайнае было: ён мог вучыць дзяцей. Услед за Алесем і малодшыя сёстры паканчалі сярэдняю школу. Гэта было вялікае дасягненне, бо за вучобу трэба было плаціць грошы. Ён пасыла сканчэння пачатковай школы пайшоў у настаўніцкую сямінарыю. І скончыў, працаваў настаўнікам, а ў міжчасе скончыў курс гісторыі ў Варшаўскім Універсітэце. Адслужыў войска, быў прапаршчык, намінацыі на афіцэра яму не далі. Калі пачалася вайна, яго забралі ў войска, быў паручнікам, браў удзел у абароне Варшавы, паранілі.

Л. Ю.: Пра малодшага брата Грышука, Міколу...

М. Г.: Ага, Міколка дзесь там патрапіў зарганізаваць батальён.

Л. Ю.: Дзе? У Беларусі?

М. Г.: У Беластоку. І тады шалё вагаў перахілілася на беларускі бок. Там у Белавескай пушчы дзейнічала савецкая партызанка, АК. І тады немцы пабачылі, што яны зрабілі стаўку на польскіх даносчыкаў — зацятых ворагаў немцаў, ну, і Грышук выкарыстаў гэта. Проста супраціў, збройная сіла беларуская стала ў абароне. Адзін з гэтых удзельнікаў — Міхась Белямук.

⁹ Па іншых звестках (Białoruskie Zeszyty Historyczne (Białystok). 2000. #13), А. Грышук нарадзіўся 3 ліпеня 1910 г. у сялянскай сям’і.

Л. Ю.: На чым баку ён быў?

М. Г.: Ён быў у батальёне гэтага Грышука. Алесь Грыцук знаў пра Белямука. Так, ён браў там удзел. І ня тое што са зброяй, а нават і з цяжкой зброяй, з цяжкімі кулямётамі — з усім. Ён, здаецца, афіцэрам таксама быў. Калі хлопцы сканчалі вышэйшую асвету, то аўтаматычна за Польшчаю давалі паручніка. А немцы далі яму капітана.

Л. Ю.: А гэты Мікола зараз жыве?

М. Г.: Не, ён загінуў.

Л. Ю.: Калі?

М. Г.: Падчас вайны. Мо ў якой бамбёжцы? Грыцук ведаў, што ён загінуў. Ці яго хто забіў?..

Л. Ю.: З палякаў?

М. Г.: Так, штось такое. Ён загінуў, але зрабіў там надзвычайнае, баронячы беларушчыну, баронячы якраз беларускі актыў ад польскай і савецкай партызанкі, якія вельмі моцна стараліся вынішчыць беларускае.

Л. Ю.: А Грыцук—старэйшы займаўся толькі гістарычнымі пытаннямі?

М. Г.: Не, ён школьніцтва веў, тады ж і зрабілі ўсё школьніцтва беларускім. Польская мова была толькі ў польскіх школах. Дзе не было нармальна, дык прыходзіў узвод ці звяз і наводзіў парадак. Расказваў такія гісторыі... Дзесьці запісаныя ўспаміны...

Л. Ю.: А дзе яны?

М. Г.: У жонкі... У яго ж кніжка, я дайду да гэтага... Ён стаў асветным афіцэрам у БКА ці ў беларускай дывізіі. Ён так скончыў вайну асветным афіцэрам — у рангу капітана, здаецца. Ён быў адным з палітыкаў, якія мелі палітычную гнуткасьць, выхаваньне, амаль што як Абрамчык. Заўсёды ў яго была якась магчымасьць кампрамісу. Нехта казаў, што ён

бесхрыбетны, але ён ня быў бесхрыбетнікам. Ён быў цвёрды нацыянальны бээнэравец — яшчэ зь Беластоку. Ён і Васіль Тамашчык (епіскап Васіль) падпольна працавалі ў БНР і ў Беларускай Незалежнай Партыі былі; калі б немцы раскрылі, то пастралілі б к чорту.

Л. Ю.: І Грышук таксама?

М. Г.: Пэўне, што й гэты Міколка!..

Л. Ю.: І Грышук з Зальцбургу пераехаў адразу ў Канаду?

М. Г.: Ён у Зальцбургу быў душой усёй нашай групы. Ня толькі групы. Адзін лягер, другі, трэці... Усюды былі беларусы. Як што, да каго беглі? Да Грышука. Ён умеў і з тымі ўкраінцамі, з начальствам. Таго ў шахматы абыграе, таму прайграе. Пазнаёміўся з шэфам УНРРА; тэй быў польскага паходжаньня, лагойскі паручнік. Як стане Грышук яму пушкі заліваць, як Варшаву бралі, тое—сёе, то — прасі, што хочаш. Каму трэба кватэру на сям'ю ці каго прапісаць... Ён заўсёды вясёлы, з усмешкай, папяроску курыць, сабе на плячо попелам... А як у добрым настроі, ну дык Ясеніна пачынае:

*А Русь всё также будет жить,
Плясать и плакать у забора.*

Ужо там мы зь ім на кватэры жылі... Усё, чаго я набраўся — ціпісаць, ці з гісторыі, ці беларускасьці — усё ад Грышука.

Л. Ю.: Калі ён памёр?

М. Г.: Яму было няпоўных 65 гадоў. Не дажыў да пэнсіі.

Л. Ю.: А Вы казалі пра кнігу, якую ён напісаў.

М. Г.: Як трэба было разьяжджацца, гэтыя хлопцы паехалі ўсе ў Англію на шахты, далей ад бальшавікоў. Яны ж усе вайсковыя былі. Дакумэнты ім па-

рабілі, але ўсё роўна, як казаў Сыцяпан (ён быў такі спакойны чалавек):

— Лягу спаць, а чорт вусаты сьніцца. Трэба чым далей.

На пачатку 1946 г., як толькі сталі запісваць на эміграцыю, яны ўсе, чалавек 40, запісаліся. Пару не запісаліся, працавалі на амэрыканцаў. Дык Грыцук у 1947 г. ужо быў у Канадзе. Пайшоў працаваць у лесе на кантракт. Пісьменны чалавек, а стаў забойшчыкам. Штампляваў дошкі. Пасьля прыехаў у Таронта. Тут якіясь работы браў, пасьля паступіў вучыцца на радыётэхніка, скончыў курс і працаваў доўгі час інспэктарам тэлевізійных апаратаў. Грамадзкай працай займаўся вельмі шчыра — увесь свой вольны час, пісаў у газэтах. Але задумаў зьмяніць працу; паехаў у Атаву й стаў магістрам бібліятэчных навук, напісаў працу, абараніў і потым працаваў у некалькіх публічных месцах, пакуль ня ўладзіўся ва ўнівэрсытэце ў Кінгстане.

Л. Ю.: Там, дзе Янка Садоўскі працаваў?

М. Г.: Так Ён хацеў зрабіць дактарат. Страшэнна любіў Багдановіча, напісаў працу пра яго. Толькі абараніць ужо не паспеў.

Л. Ю.: Вы пра гэтую кнігу казалі?

М. Г.: Так. Я ня знаю, дзе яна захоўваецца. Думаю, што жонка ягоная мае яшчэ. Можа, яна копію пераслала... Хацеў хтосьці яе выдаць. Праца зробленая; можа, яна патрабуе рэдагаваньня, бо Грыцук праз усё сваё жыцьцё не пазбыўся роднага падзяскага дыялекту. У яго прабівалася заўсёды. Зь яго сьмяяліся:

— Ты ж, Грыцук, ня ўмееш гаварыць па-беларуску.

— Як белавескі зубар, — адказвае, — можа гаварыць па-беларуску?

Л. Ю.: Вы казалі пра Дудзіцкага, пра нейкую гісторыю, што зь ім здарылася. І наагул, якое ўражаньне ў Вас засталася? Бо я чуў рознае...

М. Г.: Дудзіцкі, я знаю яго толькі з Аўстрыі, раней не спатыкаў. Потым паехаў у Вэнэсуэлю, бо прыбояўся, што балышавікі кокнуць. Падаўся як далей. Чаму ён трымаўся далей ад нас? У яго з гэтымі хлопцамі выйшла якоесь непаразуменьне зь фінансавага боку. А было гэта так.

Спачатку хадзілі нямецкія грошы, потым увялі аўстрыяцкія. Пасьля вайны была інфляцыя, спэкуляцыя, і людзі мелі шмат грошай. І вось аднаго прыгожага дня ў канцы 1946 ці ў 1947—м абвесьцілі, што грошы гэтыя прапалі, уводзяцца новыя грошы. Кожны мае права вымяняць столькі й столькі грошай і атрымаць 60 шылінгаў (раўнаважна 6 далярам). Мы працавалі, месяц ці два нам не плацілі — тры выплаты, кажуць: «Ня маем грошай». Аказалася, амэрыканцы ведалі пра будучую вымену, то не хацелі нам даць старымі — хацелі адразу даць новымі. Яны пасьля нам як сваім работнікам аддалі ўсё. Тыя, хто працаваў, меў права больш вымяняць грошай. А тым, хто меў грошы, але ня ўмеў даказаць, адкуль тыя грошы ўзяліся, — ім не выменьвалі. Але Дудзіцкі якімсьці цудам пазьбіраў у хлопцаў грошы, — а тыя мелі шмат, бо таксама працавалі пры амэрыканцах, спэкулявалі трохі, — але потым сказаў, што ня можа вымяняць...

Я ня быў пры гэтым, бо мне не было патрэбы: я нават пару хлопцам вымяняў свае. Я распускаў, многа грошай меў. Зьбіраць багацтва?.. Добра, што вайну перажыў. А некаторыя багацелі... Дык я пры гэтым ані не пацярпеў. Але гэтыя хлопцы далі яму тыя грошы, а ён ім не аддаў... Я пра гэта нічога ня

ведаў. Неяк сядзелі, быў такі сяброўскі вечар, і Алесь Салавей чытаў верш; толькі запомніліся два радкі:

*Цябе накорміць жаба цыцкай,
Пантэра хіжая — Дудзіцкі.*

Я кажу:

— Алесь, што такое, што ты так востра на Дудзіцкага?

Ён мне й расказаў.

Л. Ю.: Вы чулі, як Дудзіцкі чытаў вершы?

М. Г.: Чуў, але цяпер ня помню. Я ягонымі вершамі не захапляўся, ня мог прыраўняць ягонай творчасці да Алесь Салаўя. Я Салаўя так любіў, як Багдановіча.

Л. Ю.: Ну, і любілі Салаўя больш як чалавека, былі зь ім блізкія.

М. Г.: Не, я яго любіў як паэта. Ён жанаты чалавек, вельмі добры сябра, але вельмі капрызны.

Л. Ю.: У мяне было ўражаньне, што ён крыху нэрвы, нават гістэрычны... Лёгка кідаецца ў распач.

М. Г.: Так, так. Я ацэньваю творчасць чалавека: калі добра, то ня трэба разьбірацца, быць вялікім філёзафам, закончыць 7 унівэрсытэтаў, сесці й дагадацца, што там за думка ў яго. Калі ты думку адразу пачуў і зразумеў, калі табе прыйшло да душы — вось гэта ёсьць твор. А так дагадацца, што ён думаў, калі пісаў... Прабач, можа, я й невук у гэтым, але казалі — тыя, хто якраз гэтым займаўся, — што я вельмі добра разумею паэзію. Што мае ацэнкі заўсёды былі вельмі трапныя.

Л. Ю.: Што Вам яшчэ запомілася ў Салаўя? Якім ён быў?

М. Г.: Ён быў *moody*. Як гэта па-нашаму?

Л. Ю.: Вельмі залежны ад настрою...

М. Г.: Так. Калі ў яго быў настрой, калі ён разыходзіўся, зь яго лілося. Сапраўды, селі, узялі чарку, нехта сказаў два словы, а ён бярэ кусок паперы — і вось на хаду ўсё гатова. Пасьля ён яго апрацуе, а ўсё выпілася адразу. Я бачыў, гэта ў мяне на вачах рабілася. Вось гляджу зборнік і ведаю, што калі напісана. Прынясу я каньячку бутэлёчку маленькую й да вячэры таго—другога, жонка ягоная зробіць перакусіць. А яны вельмі бедненька жылі, ён не зарабляў — няздарны чалавек. Сам прызнаваў, што:

Дзівак паэта, ну й дзівак,
хацеў насыціцца ён вершам!
Пісаў, пісаў, цяпер — жабрак,
сярод галодных — самы першы.

Чаму, навошта, для каго
глуміў паперу, чэрняй мазаў?

О муза, слаўная багіня,
няўжо такі жыццязакон?

Л. Ю.: А ў іх былі добрыя дачыненні з жонкаю?

М. Г.: Так. Але ж *moody*: сварыўся зь ёю, як прыйдзе галодны... Ён працаваў вартавым, ці штось такога.
— Жонка, есьці давай!

— Я ж чакала, пакуль ты прыйдзеш.

— Есьці хачу! — крычыць на ўсю хату. А другі раз прыйдзе з усьмешачкай.

Я яго брыў: ня мог пабрыцца сам. Знаеце, у яго вусікі, а я яго прыгожанька пабрыю, дык ён ужо такі ўдзячны.. Такое вось прыватнае жыццё. Вельмі цешыўся, калі сын у іх нарадзіўся, — вершы напісаў.

Знаёмства з гэткімі людзьмі адбіваецца на ўсё жыццё. Так што ведаючы ягоныя адносіны, паводзіны, дык гэта ўсё складаецца... У тэй час мне было цяжэй, разумеете, я быў малады, а цяпер я на 100%

разуваю яго мо больш, чым хто другі. Чалавек, які правёў на тэй сьвет бацькоў, васьмёра дзяцей...

Л. Ю.: Ён фактычна цягнуў ваш часапіс?

М. Г.: Ня толькі ён, там былі й другія. Ён толькі ўсіх падганяў. У яго было так, што калі мае выйсьці ў нядзелю, дык у сераду маюць быць матар'ялы, у чацьвер мае быць надрукавана, у суботу мае быць адбітак, а ў нядзелю ў царкве — каб раздаць.

Л. Ю.: Расхоплівалі часапіс?

М. Г.: Колькі выдавалі, усе разыходзіліся.

Л. Ю.: А як Грышук падпісваўся?

М. Г.: Здаецца, што Грышук. Алеся вершы свае пісаў, і Грышук пісаў штось таксама.

Л. Ю.: Вы нічога не пісалі?

М. Г.: Я не пісаў. Я быў Вэрцік Посік.

Л. Ю.: А што потым было?

М. Г.: Як я паехаў, дык часапіс спыніўся. Дык і ўсе паехалі, засталіся пару чалавек. Каму выдаваць? Грышук паехаў у 1947 г., хлопцы выехалі ў 1946 г. у Ангельшчыну, у шахты, некаторыя ў Бэльгію паехалі. Яцэвіч выехаў у Штаты. Мерлякова жонка зь дзіцем выехалі ў Аргентыну, у Вэнэсуэлю — Дудзіцкі, Чалоўскі (старшыня гораду Маладэчна; ён фінансаваў нам, калі трэба было: золата ў яго было... чорт яго знае, адкуль).

Алеся Салавей не хацеў пакінуць жонкі й паехаць разам са мной, скажам, на фарму, а пасля жонку забраць. Многія паехалі й пасля сем'і забралі за 6 месяцаў, за год. Мой кузэн прыехаў сам, а жонка й чацьвёра дзяцей прыехалі за 6 месяцаў.

Л. Ю.: Ну, можа баяўся, што жонка не чакала б яго ці ня ехала б за ім?

М. Г.: Не, я ня думаю, што так было б. Ён мог свабодна паехаць са мной, як я ехаў на фарму. Я б яму

дапамог запісацца ў амэрыканцаў. Там было цяжка запісацца, бо былі тысячы, 100 тысяч ці больш адных толькі адзінокіх хлопцаў. Гэта ж цэлая ўкраінская армія сядзела. 70 тысяч! Хлопцы ўсе па 18—20, да 30—ці. А Канада не дурная, 200 тысяч сабе прыбрала адным махам.

Л. Ю.: У якім годзе Вы ў Канаду прыехалі?

М. Г.: У 1948—м.

Л. Ю.: Адразу ў Таронта?

М. Г.: Не, на фарму — 35 міль на захад ад Таронта, пры вялікім каталіцкім кляштары. Цяжка было працаваць. Вельмі мала плацілі, але добра было: добра есьці давалі, чыста.

Я прыехаў на фарму 30 чэрвеня ці 1 ліпеня — цяпер ужо ня памятаю, знаю, што было сьвята. На другі дзень пайшоў даць кароў, усе — колькі там было, гной кідаць і буракі палоць... Каровы нічога, спакойныя такія, вялікія, чорныя. Даіў машынамі. 30 кароў. Каб мець столькі малака, колькі з тых 30—ці, нашых каровак трэба было б 60 штук. 40 фунтаў малака адна дае! Гэта прыблізна 20 літраў: з 30 кароў — 600 літраў малака. Столькі надаць, і ў раніцу, і ў вечар. А некаторых прыходзілася яшчэ й удзень даць, бо не маглі вынасіць столькі малака. У кляштары вучыліся 240 дзяўчат. Усё гэта для іх было.

Л. Ю.: Гэта жаночы кляштар быў?

М. Г.: Так, там дзяўчаткі вучыліся з усяго сьвету: з Аргентыны, Бразыліі, Мэксыкі, Штатаў, Канады...

Л. Ю.: Чаму ж яны самі не даілі?

М. Г.: Ну, дзяўчаты з 7 гадоў і да 18. Ім даць? Яны ж плацілі грошы — панскія ж дзеці. Манашкі ня ўмелі даць кароў. Яны курэй даглядалі, сьвіней; 100 сьвіней мелі.

Л. Ю.: Але як туды мужчын пускалі працаваць?

М. Г.: А што? Воўк ніколі ня душыць авечак свайго гаспадара... Там я адпрацаваў і пераехаў сюды, у Таронта... Я прыяжджаў туды потым, пабыў нейкі час. З прыгожай дзяўчынай прыехаў на машыне. Паглядзелі, кажуць: «О, ты добра нарабіўся». Я тады ўжо быў брыгадзірам, здаецца. Меў бел-чырвона-белае аўта.

Л. Ю.: Праўда? Знарок куплялі?

М. Г.: Папалася. Паглядзеў — бел-чырвона-белы, старгаваўся...

А Алесь Салавей... Можа, ён на сябе злосьць меў, бо ў тэй час мог паехаць. Ён жа ня быў зломак ужо такі. І рабіў бы на фарме, не даіў бы кароў, дык палоў бы буракі, чысьціў бы хлеў. Прыехаў бы сюды й жыў бы як чалавек. А чорт яго ў тую Аўстралію папёр... У тэй час многа нашых прыехала. Ня тым турам. Тады бралі адзіночак, нас 500 чалавек прыехала. Але наступным турам ужо ехалі маладыя мужчыны, якія мелі сем'і. Канада брала сем'і, бо вельмі карысныя, зь дзецьмі.

Пазнаёміўшыся з Алесем Салаўём, я па-новаму адкрыў для сябе беларускую літаратуру й асабліва паэзію. Я зразумеў прыгажосьць паэзіі, прыгажосьць слова, калі яно напісанае майстрам, таленавітым майстрам. Гады, якія мы правялі разам з Алесем Салаўём, былі для яго найбольш плённыя, творчыя. Якраз у Зальцбургу, калі мы былі разам, у яго на тыдзень па два-тры вершы выходзілі, не было дня бязь верша. Пісаў ён на розныя тэмы. І ўжываў розныя формы. Ён шукаў падыходу, каб больш узабагаціць беларускую літаратуру, беларускую паэзію. Ён любіў роднага слова, слова, якое было зразумелае: ніколі не ўжываў наватвораў. Але ён ад-

шукваў, бо добра, вельмі добра ведаў мову. Я дзіўлюся, што малады чалавек ягоных гадоў вынес з гэтай Лагойшчыны такую прыгожую беларускую мову. Мы разам праводзілі вечары, гаварылі пра паэзію, чыталі вершы яго й іншых. Ён выкарыстоўваў маё вуха для крытыкі, каб пачуць, як звычайны чытач, што разумее паэзію, мог даць яму шчырую ацэнку. Ён страшэнна не любіў крывадушнікаў. Калі хто яму гаварыў няпраўду, ён адчуваў гэта й не хацеў больш мець справы з гэтым чалавекам.

— Скажы мне праўду. Няпраўды не люблю. Я хлусьні гэтай наслухаўся досыць.

У яго засталася вера, што праўда дасыць свабоду нашаму народу; ён гэта ня толькі ў свае творы ўкладаў — ён так і думаў, у яго гэта было ў душы. Можа, ад выхавання, ад бацькоў ён захапіў з Бацькаўшчыны, што трэба быць справядлівым, трэба гаварыць і пісаць праўду. І калі ён пісаў на каго эпіграму, ён адчуваў: ці хто яго пакрыўдзіў, ці жыцьцё скрыўдзіла. Ён, можа, цяжка разумеў абставіны. Для яго няясная была граніца паміж абставінамі й ягоным хаценьнямі, жаданнямі.

Яшчэ раз паўтару, і ў зальцбурскі пэрыяд ён пісаў на розныя тэмы. Пра мінуўшчыну. «Зьвіняць званы Сьвятой Сафіі». У зборніку¹⁰ ёсьць, напэўна? Альбо пра дзень 25 Сакавіка, пра арышты — «Смутлівая маці»: узялі сына, адарвалі ад маці, яна ходзіць, шукае сына. Былі й такія бунтаўнічыя. Скажам, ён выказвае сваё абурэньне з адыходу немцаў з нашымі людзьмі ў Нямецчыну — «Fröhliche Weihnachten»¹¹. Ён бачыў гэта, ён вельмі шырака бачыў.

¹⁰ Алесь Салавей. Нятуская краса: Збор твораў. Нью Ёрк—Мэльбурн, 1982.

¹¹ Вясёлыя Каляды (нямецк.)

І не сказаць, што гэта было пісаньне — гэта была творчасць. Калі яму прыйшла думка, натхненне, ён у тым месцы пісаў, запісаў менш-больш, а потым гладзіў, шукаў словы, якія надавалі калярыт гэтаму вершу ці паэме. Думаю, што па таленце — ён быў зь першых, хаця пісаў вельмі каротка й напісаў няшмат, бо пазьней, у Аўстраліі, ня меў натхнення — яго натхненне засталася ў Эўропе. Нічога дзіўнага: ён зьехаў далёка ад Бацькаўшчыны.

У Аўстрыі ён адчуваў, што Беларусь блізка, бо нас ад яе аддзяляюць толькі горы й, як ён казаў, сволач бальшавіцкая. Ён казаў:

— Я не здзіўлюся, што калі мы разьедземся, мы згубімся.

Ён не згубіўся, бо браў удзел у беларускіх справах, але для яго гэтага было мала. Клопат аб сям’і адымаў у яго многа сілаў. Калі ён працаваў дзесьці й прыходзіла натхненне, ён ня мог сесці й запісаць. Як ён працаваў вартаніком, паліцыянтам у лягеры, дык выняў паперку ды запісаў — ніхто ж яму не перашкаджаў. Калі ён хадзіў паміж хатамі, баракамі — нішто яму не перашкаджала. А перад тым ён зусім не працаваў, дык меў часу. Выйдзе на рэчку (у Зальцбургу даволі вялікая рака — Зальцак) — ды верш прыносіць.

Я ня крытык, а проста аматар паэзіі, і таму ў мяне ацэнка мая асабістая, — дык яго талент, я думаю, ня меншы, як у Максіма Багдановіча. Тэй памёр раней, гэты жыў, але як літаратар, як паэт ён памёр недзе ў 1953 г. Там, у Аўстраліі, ён напісаў пару вершаў, я іх чытаў, але гэта ня тое, што пісаў Алесь Салавей у 1945, 1946 або ў 1947 г.:

*Плыве вадаплаў і плыве
ад сьмерці да сьмерці у госьці.
Пагібель маёй галаве
прарочыць бязьлітасна хтосьці.*

Гэта ён бачыў, што паплыў Балтыйскім морам... Самыя жыцьцёвыя тэмы ён здабываў ад сэрца, ад душы. Тэй час быў для мяне вельмі цікавы. Дудзіцкі, можа, пісаў, але я ня чуў, каб ён сеў і вось так прыгожа прадэклямаваў свой верш. Алесь Салавей умеў дэклямаваць. Ён быў ня толькі пісьменьнік ці паэт, але й дэкляматар. Калі ён чытаў верш, то ён гаварыў табе, і ты ўспрымаў словы як напісаныя спэцыяльна да цябе. І хто слухаў, кожны так успрымаў. Хто дэклямуе громкім голасам, як крычыць, а ён ціха... Я, між іншым, пераняў ягоны спосаб чытаньня вершаў.

Вось я Гілевіча люблю, у яго вельмі прыгожыя вершы: чытаю й разумею яго. Я яго бачыў пару разоў; дастаў кніжачку ад яго, нехта пераслаў.

Каб разумець паэзію, у маім паняцці, трэба ўмець яе чытаць, трэба навучыцца чытаць, бо калі чытаць як бронзу, яна тады нічога не гаворыць. Яна мае свой калярыт гукавы разам із слоўным. Тады яна сапраўды адлюстроўвае думку, імкненьне паэта...

Л. Ю.: Ці можна сказаць, што пачатак беларускага жыцьця ў Таронта — гэта пачатак беларускага жыцьця ў Канадзе наагул? Ці хто ўжо пачаў, прыкладам, са старэйшай эміграцыі?

М. Г.: Гэта вельмі цікавы пэрыяд. Былі старыя беларусы — былыя грамадоўцы, якія ў часе Другой Сусьветнай вайны поўнасьцю скамунізаваліся. Іх бальшавікі падабралі пад сабе на 100%, выдавалі веснік, проста копія «Праўды», па-расейску. Арганізацыя называлася «Объединение русских ка-

надцев». Яны мелі дом, залю, там, брат, партрэты Леніна, Сталіна, Карла Маркса, Энгельса ды ўсё іншае, усякая шваль, чырвоны сыяг вісеў. Ну там нашы пайшлі, паглядзелі, пасварыліся зь імі — усё было.

Трэба сказаць, што нацыянальная арганізацыя пачалася 21 лістапада 1948 г., да таго часу нацыянальнай арганізацыі не было. Закладальнікам, душой арганізацыі ў Канадзе быў спадар Кастусь Акула. У першую, часовую ўправу, выбраную ў 1948 г., на арганізацыйным сходзе, дзе было 16 ці 18 чалавек, выбралі: Акула — старшыня, Пашкевіч — сакратар, Пітушка — скарбнік, Аранскі — заступнік старшыні, яшчэ нехта пяты. У 1949 г., вясной, адбыўся першы зьезд. Я яшчэ працаваў на ферме, прыехаў на зьезд. І старшынёй выбралі, калі не памыляюся, Грыцука. Я ва ўправу яшчэ не ўвайшоў, бо тут ня жыў. Але восеньню 1949 г. залажылі выдавецкі фонд, каб з рататарнага «Беларускага эмігранта» перайсьці на друк. І складаліся, плацілі; забавязаліся, мусіць, чалавек 10 ці 15, пэўныя стаўкі: скажам, 10 даляраў на месяц. Гэтага хапала, каб выдрукаваць, усё рабілі самі, бо я ўжо трохі быў спэцыяліст. Супрацоўнічалі ў тэй час добра, не сварыліся. Калі былі якія спрэчкі, Грыцук патрапляў справу неяк улагодзіць, пераканаць умеў.

Л. Ю.: З таго часу ніякіх кантактаў з гэтымі самымі грамадоўцамі не было?

М. Г.: Не, яны былі ў нас на зьездзе, паслухалі, потым напісалі, што фашысты прыехалі.

Л. Ю.: І ніяк не дапамагалі, ніхто зь іх?

М. Г.: У—у, не. Што з намі — яны тут з украінцамі завязаліся, выганялі тых з парку. А потым украінцаў як наехала, дык акружылі іх у парку, як далі па

рэбрах, дык яны ня зналі, ці заставацца ў Таронта, ці ўцякаць. Сур'ёзна. Паліцыя палавіла, арыштавала, кажуць: «Слухайце, хлопцы, каб толькі рукой, каб не ўжывалі ніякай зброі».

Л. Ю.: Значыць, паліцыя была на вашым баку?

М. Г.: 100%. «Добра, кажуць, што камунякам далі. Яшчэ б калі раз». Гэта ў Трыніты Парку было. Я там у гэй дзень ня быў. А то таксама каму—небудзь аплявуху трапнуў бы, бо я іх, халера, не любіў.

Л. Ю.: Але як людзі адыходзілі, дык і арганізацыя іхная адышла?

М. Г.: Яна ёсць, мусіць. Можа там і засталася пару чалавек, а можа й новыя прыехалі... Я перастаў цікавіцца. Калі б яны маглі, яны б усіх нас выслалі назад, злавілі бы і аддалі бальшавіком. Так ненавідзелі... Як мы прыехалі, дык яны мелі дэпутата—камуніста. Потым зазналі, што гэта шпіён. Пасадзілі, здаецца, яго, у 1949 г. У савецкай амбасадзе такі Краўчанка быў, юды пісаў. Ён і высыпаў усю шпіёнскую сетку ў Канадзе й Амэрыцы, усе юды перадаў.

Л. Ю.: То вернемся да вашай арганізацыі.

М. Г.: Наша арганізацыя пачала вельмі скромненька, але стала прыяжджаць больш людзей, найбольш беларусы з польскай арміі Андэrsa.

Л. Ю.: Чамусьці яны з Англіі ў Канаду прыехалі...

М. Г.: Некаторыя проста з Італіі. Іх Канада ўсіх забрала. Некаторыя, Пітушка, Пашкевіч, прыехалі ў 1946 г., Акула — у 1947—м. Тыя, што з Італіі, скарэй прыехалі, а тыя, што з Англіі, год ці паўгода пазней. Былі сьведамыя беларусы старога пакрыю. Пітушка, першы скарбнік, — гэта беларускі грамадовец, быў заангажаваны ў грамадскую працу яшчэ ў Заходняй Беларусі. Як прыйшлі бальшавікі, дык

Пітушку за каўнер — і ў Сібір. І такіх многа было. А некаторыя з польскага войска ў палон папалі. Тых, што ў Катынь не завезлі, а далі па 5 ці болей гадоў, за пераход граніцы, ці за што. Іх зрабілі беларусамі, хаця яны й не былі сьведамымі. А ў польскім войску ізноў дыскрымінацыя, яны гэта адчувалі. Такі Пракопчык быў, іншыя; усе, што з польскага войска, старэйшыя: з 1916-га, з 1914-га, з 1912-га — усе былыя польскія жаўнеры з 5-й крэсовай дывізіі. Іх пад Монтэ-Касына...

Л. Ю.: Гэта тое славутае Монтэ-Касына...

М. Г.: Так. Пасьля пачалі прыяжджаць зь Нямеччыны й далучацца да арганізацыі. І ўсё ішло вельмі добра, царква зарганізавалася, айцец Міхаіл Мігай... Быў першы сход, каб вызначыцца з прыналежнасцю — да якога епіскапату ці якой юрысдыкцыі. Тады пачаўся першы разьдзел паміж царкоўнікамі. Матушка прыйшла з сынамі, айца Міхаіла ўзялі за рукі й вывелі са сходу, сказалі:

— Нікогда автокефалию мы не позволим!

Пайшлі да беларускай зарубежнай царквы, але скора адтуль выпісаліся. Празь некалькі гадоў пайшлі ўжо да экзархату. Гэта ўжо не Мігай. Мігая выгнані, і ён паехаў у Чыкага, а пасьля вярнуўся к нам, але ўжо ня мог стаяць, і хутка як перастаў служыць, памёр. Паколькі ў яго былі дзеці, яны яго забралі й пахавалі як цывільнага чалавека. Бог іх пакараў: здаецца, абодва з розумам разьвіталіся.

У арганізацыі ўжо 200 чалавек было, прыехаў С. Хмара, пачаў рыць, як сьвіньня ў агародзе, і дзяліць на інтэлігенцыю й трэцюю сілу, паміж бээнэраўцамі й бэцээраўцамі. Дайшло да абсурду. У 1953 г. быў сход, там выйшаў падзел. І паколькі Хмара большыні ня меў і ня выйграў, яны кінулі сход, пайшлі

й залажылі арганізацыю Беларускае Нацыянальнае Аб'яднаньне, сваю парафію залажылі.

Яшчэ раней мы збіралі грошы, каб купіць свой дом. Паколькі Хмара з некаторымі іншымі выйшлі, дык грошы засталіся ў нас, у Грыцука. Мы гэтыя грошы пазычылі ўкраінцам з тым, каб магчы ў іх доме за маленькую аплату наняць залю, зрабіць забаву. Тыя далі нам прыгожую сьвятліцу — такую невялічкую залю. А там мелі ўвесь час сьвятліцу сваю. А ўкраінцам у тэй час грошай бракавала, яны не маглі выкупіць таго дома бяз нашай дапамогі. І мы дапамаглі ім. Яны былі вельмі ўдзячныя й аддалі нам гэтыя грошы з працэнтамі. Мы разышліся як братнія народы, а самі купілі за 1000 даляраў звычайную хату такую. Зрабілі капліцу, ззаду там былі два пакоі, зрабілі сьвятліцу, а наверху 4 пакоі; там жыў я, Грыцук, айцец Міхась. І так грошы, што аддалі, астатнія я й Грыцук пазычылі. Потым нам гэтыя грошы вярнулі.

На гэтым доме зарабілі добра. Потым мы яго прадалі й купілі будынак, што ёсьць і цяпер. А ў тэй час было вельмі скупа, людзей было нямнога...

Л. Ю.: Вы казалі, каля 200 сем'яў.

М. Г.: Дык так, але людзі разьбегліся.

Л. Ю.: Не пайшлі й да Хмары...

М. Г.: Ні да юга: не хацелі сварыцца. А потым пачалі новыя знаходзіцца, некаторыя з ранейшых вярнуліся. У нас у царкве апынулася каля 80 сем'яў. Цяпер афіцыйна 50 сем'яў, такія прыхільнікі, але далёка ад Таронта жывуць і прыяжджаюць час ад часу. Яны вельмі значна фінансавы падтрымоўваюць царкву й арганізацыю. Калі мы перайшлі сюды, у залю, дык у нас пачалося жыцьцё. Заля дае больш, чым царква. Царква — прыйшоў, памаліўся й пайшоў.

А заля — гэта й акадэміі, і вечары — гэта грошы. Рабілі вечары, збіралася 120—130 чалавек на іх, грошы прыносілі, выдавецтва зарганізавалі, кніжкі выдавалі.

Л. Ю.: Што такое Згуртаваньне Беларусаў Канады сёньня?

М. Г.: ЗБК сёньня — маленькая арганізацыя стала. Калі б ня тыя людзі, што прыяжджаюць...

Л. Ю.: Дзякуючы Лукашэнку эміграцыя не памрэ.

М. Г.: Слухайце, калісь я чуў ад аднаго казацкага атамана: для аднаго эміграцыя — гэта сьмерць, а для другога — эміграцыя гэта жыцьцё.

Эміграцыя міжваенная, паміж Першай і Другой войнамі, дык гэта сьмерць. Яны, іхнія дзеці прапалі. Усё гэта прапала. Толькі груда сталінскіх партрэтаў.

Значыцца, нашая паваяенная эміграцыя жыцьцё дала народу, бо сёньня стаўся сьвет. Вось праблема ў нас: няма сапраўднага лідэра. Я ўмею адзін на адзін вельмі добра з усімі. Да мяне ўсе: Аўхімавіч, Аўхімавіч. Але толькі не па сямейныя парады, а так усе звоняць. Аднак як іх узяць, каб яны да грамадзкага жыцця прытуліліся? На гэта чагось не хапае ў мяне. І гэта трэба. Калі б якім цудам такая дапамога звонку прыйшла... Калісьці наша пакаленьне гэта рабіла. Прыяжджалі сюды з Кліўленду, прыяжджалі Запруднік, Кіпель, чыталі даклады. Гэта вельмі моцна цэмэнтавала. Людзі, якія мелі аўтарытэт, якіх слухалі, бо калі ты сягоньня ня маеш аўтарытэту, дык можаш хоць галавой біцца.

Л. Ю.: Калі можна, хацелася б пачуць пра Барыса Рагулю, пра Наваградак асабліва, пра эскадрон, гэта вельмі цікавіць.

М. Г.: Барыс Рагуля — чалавек унікальны тым, што ён быў сьведомы беларус яшчэ да Другой Сусьвет-

най вайны. Наваградчына — гэта Рагулеў род, бацька, дзядзька—сэнатар, які беларус быў з крыві й косьці й змагаўся за Беларусь. Так што нічогадзіўнага, што й ён такі быў. Ён таксама скончыў гімназію. Вучыцца далей за свае грошы магчымасьці ён ня меў, і таму пайшоў добраахвотнікам у польскае войска, каб у войску вучыцца...

Л. Ю.: ...мэдыцыны.

М. Г.: Так, але ня змог, бо вайна выбухнула, і ён быў у абароне Варшавы. І Сажыч там быў. Рагуля, здаецца, трапіў у палон. А пасья прыйшоў дадому, а яго большавікі цапнулі: шпіён. Ён сядзеў, і ён быў прыгавораны да расстрэлу. Толькі яго вызваліла вайна. Так што ён пасядзеў у «амэрыканцы» ў Менску даволі шмат. Чым ён займаўся ў 1941 г., я ня знаю. А пасья, як пачалася гэтая партызанка, яны зарганізавалі ў Наваградчыне самаахову. Ён быў малодшы лейтэнант, здаецца. Ягоны эскадрон мог паяўляцца, адна частка ці другая, адразу ў двух—трох месцах. Альбо раніцай тут, а вечарам у другім месцы. Альбо гэтую ноч там, а другую ноч там. Яны былі вышкаленыя даволі добра, не прайгралі ніводнай сутычкі. Іх сьмяртэльна баяліся й польскія партызаны, і большавікія.

Л. Ю.: А як зь нямецкімі карнікамі?

М. Г.: Туды, дзе была самаахова, карнікі фактычна ня сунуліся, бо ўсё—такі яны, немцы, былі недурныя.

Л. Ю.: Яны ж не маглі баяцца...

М. Г.: Не баяцца, але.. хто знае, што станецца? У нас, пад Маладэчнам, таксама была самаахова, стаяў лейтэнант Гарэлік; гэта была толькі вялікая рота.

Л. Ю.: Вы згадвалі Гарэліка ў СБМ.

М. Г.: Гэта зусім другі. Тэй быў сяржантам, у часе вайны паручніка дастаў. Ён так зарганізаваў гэту сама-

ахову, што будзь здаровы. Там у нас летувісы—карнікі паказаліся. Ён як даў ім, дык яны Маладэчна абміналі за 30 км. Гарэлік нават супрацьтанкавыя гарматы меў. Немцы перасеклі дарогу з Налібоцкай пушчы, ён — дарогу на Вялейку, партызаны не маглі прасунуцца; як толькі яны пакажуцца, дык ён (разведку меў) адразу засаду зробіць, паложыць многіх. Тое самае рабілі рагулёўцы. Сваёй прысутнасцю яны ахоўвалі, і немцы таксама зь імі лічыліся, бо ведалі: як што ня так, дык нашы хлопцы пойдучь у лес — і маеш ворага. Палякі—партызаны былі страшнейшыя за савецкіх: яны былі ідэйныя, а ў саветаў зброд усякі быў. Гэта я ведаю з расказаў розных людзей.

Л. Ю.: І ад рагулёўцаў?

М. Г.: Так. Тут ёсць хлопцы, якія зь ім былі. Яшчэ жыве, здаецца, Варанецкі, які быў проста пад камандай Рагулі.

Л. Ю.: Ён жыве ў Канадзе?

М. Г.: Тут, у Таронта. Ён ня будзе гаварыць. Як ажаніўся, аб гэтым ня хоча казаць. Але я ведаю. Як былі яшчэ не жанатыя, дык аб гэтым гаварылі. Ён расказваў вельмі добра, казаў: як толькі пачуюць, што рагулёўцы крануліся са сваіх пастояў, дык усе партызаны хаваліся ў лясы, каб іх не засталі ўвёсцы. Рагуля адначасна быў у Родзькавай Незалежніцкай Партыі. З маім братам... Ён прыяжджаў да нас, чытаў нацыянальна—патрыятычныя лекцыі. Я толькі цяпер магу здагадвацца, брат таксама належаў да гэтай партыі. Рагуля ня ведаў, што й Міхась у партыі. Так было, што ніхто больш за двух чалавек ня ведаў. І Рагуля, хоць быў больш пасьвячоны, таксама ня ведаў (а ён граў значную ролю). Быў яшчэ адзін капітан, здаецца,

Мікуліч¹². Немцы яго выкрылі й знішчылі, — яго, Гадлеўскага, яшчэ некалькіх.

Л. Ю.: А куды прыяжджаў Рагуля ў СБМ чытаць лекцыі?

М. Г.: У нас у Менску быў Дом Моладзі, вуліца Шюль-ная, 8, недалёка ад хлебзаводу. Там усе збіраліся, і Рагуля прыходзіў, і лекцыі чытаў, і проста размаўляў. Усе ім захапляліся. Страшэнна прыгожа выглядаў: боты такія бліскучыя, кавалерыйскія, галіфэ зялёныя, беларуская «Пагоня» на шапцы. Такі просьценькі, як струна. Помню, першы раз яго ўбачыў. Хлопцы стаялі на сваіх месцах. Ён прыйшоў з братам. Я гарбату зрабіў. Чуў, што гаварылі. Цяпер я ведаю, што ён належаў да БНП.

Л. Ю.: Пра што яны гаварылі?

М. Г.: Разважалі, ці лепей пайсьці ў лес, ці адступаць на захад. Удвух сядзелі й гаварылі. Я падаваў гарбату, есці. Брат сказаў:

— Ты глядзі, каб пад дзівярмі ніхто ня слухаў.

Л. Ю.: А ў Наваградак Вы не прыяжджалі?

М. Г.: Не, я толькі ездзіў у Баранавічы, у Слоніме быў, у Глыбокім. На пахаваньне Жызьнеўскага, брата Веры Рамук. Ён быў у СБМ кіраўніком моладзі, яго партызаны забілі. На ўсякі выпадак тады мой брат захапіў з сабой мяне й яшчэ пару шустрых хлопцаў.

Л. Ю.: А якія яшчэ злучэньні можна назваць кшталту эскадрону Рагулі ці роты Гарэліка?

М. Г.: Гарэлік пасыля перайшоў у АК. Рагулю, Родзьку я бачыў у Менску... Такіх было не ў адным месцы. Было ў Слоніме. Я ня знаю, ці ў Баранавічах было. Але я ня буду казаць, што 100% так. Бо палі-

¹² Верагодна, Віталь Мікула (заўв. рэд.).

цыя, што ў чорнай уніформе, дык месцамі была добрая, а месцамі — зброд, страшэнна дрэнна да людзей некаторыя ставіліся. Не дарма ж мой бацька сказаў:

— Ідзі куды хочаш. Толькі ў паліцыю не ідзі: сабачая служба.

Л. Ю.: Але ўсё ж эскадрон Рагулі неяк вылучаўся?

М. Г.: Сваёй дысцыплінаванасьцю й падставай нацыянальнага характару.

Л. Ю.: А астатнія злучэньні не былі?..

М. Г.: Не, былі, але кіраўнікі іх не былі настолькі нацыянальна сьведамыя. Было заданьне, скажам, бараніць свае вёскі, якісь раён, напрыклад, Маладэчанскі. Не само Маладэчна, тут ня трэба было, але на поўдзень ад Маладэчна.

Л. Ю.: Але ўсе гэтыя аддзелы самааховы, і Рагулеў, і астатнія, не былі зьвязаныя зь немцамі? Ці яны зарганізоўваліся...

М. Г.: ...з дазволу. У Маладэчанскім яшчэ быў Забылінскі атрад, дык там былі толькі адзін ці два немцы, якія ўмелі гаварыць па-расейску ці па-польску, — для сувязі, каб у выпадку якіх непаразуменьняў... Нават не падафіцэры. Можа яфрэйтары або простыя салдаты... У паліцыі дык немцы трымалі сваіх. І ў 13-м батальёне нямецкія афіцэры былі. А ў самаахове немцаў не было, адныя мясцовыя. Ім зброі не давалі — у іх уся зброя савецкая была, яе па лесе можна было назьбіраць вагоны: тэя, што ў акружэньні былі, усё пакідалі. Хто быў хітрэйшы, дык [кулямёты] Дзегцярова й патроны зьбіралі кучамі. Мінамёты мелі... Немцы й формы не давалі. Самі форму шылі: зь сівога сукна верхнюю, а зь белага палатна рубашкі. Каб усе аднолькавыя былі. Пілёткі, натуральна, савецкія. Пагоны

альбо значок «Пагоні» ці бел-чырвона-белы. Усё. І партызаны казалі: «Тыя, з кабылкамі, такую іх рас-такую».

Л. Ю.: Якое было беларускае культурніцкае жыццё ў гэты час?

М. Г.: Беларускае культурнае жыццё пачало раз-вівацца дзесь пад канец 1942 г., калі цывільная адм-іністрацыя пачала пераходзіць у рукі беларусаў. Бо 1941 і прынамсі палову 1942 г. уся адміністрацыя была ў руках прапольскага або прарасейскага на-сельніцтва, якое ставілася да ўсяго беларускага аб-салютна ваража. Спачатку кіраўніцтва АК з Польшчы досыць эфэктыўна кіравала антыбела-рускімі дзеямі немцаў, і было цяжка. Адзінае, што было, — пачатковае школьніцтва. Газэтаў пару вы-ходзіла. Выданьняў выходзіла вельмі мала. І то гэта было толькі ў Менску, ну, можа, у большых гара-дох — у Баранавічах, у Слоніме. А больш нічога не было. От добра пра гэта Няміга-Паланевіч у ва-шых «Запісах»¹³ падаў. Шкода, больш ніхто не за-крануў такой важнай тэмы!

Моладзь пачала арганізоўвацца. І так званы бе-ларускі аддзел прапаганды: мой брат, Стэльмах, Бузак, Катовіч — яны змаглі пераканаць немцаў, што тыя робяць вялікую памылку, слухаючыся на-гавораў, даносаў на беларусаў, бо ўсіх нашых прад-стаўлялі камуністамі. І немцы беларусаў альбо сад-жалі, альбо нішчылі. Асабліва ў меншых мясцовась-цах, як у Лідзе. Я ня знаю, як у Гарадзеншчыне й у самой Горадні, але было вельмі дрэнна.

Калі намесьнікамі акруговых кіраўнікоў-немцаў сталі беларусы, тады вага сапраўды пераважыла на

¹³ Мікола Ганько мае на ўвазе альманах «Запісы» БІНІМ, супра-цоўнікам якога зьяўляецца Л. Юрэвіч (заўв. рэд.).

наш бок, тады ўсюды ў школах мастацкая самадзейнасць пачала разьвівацца сапраўды шалёным тэмпам. Запрацаваў тэатар. Праўда, будынак Тэатру Опэры й Балету быў пашкоджаны, ня знаю, на што яго выкарыстоўвалі. Па—другое, побач тэатру стаялі пахаваныя ў дрэвах зэніткі. Затое вяязныя групы менскага тэатру, хор пачалі езьдзіць паўсюль — беларускія песьні загучэлі па ўсёй Беларусі, там, дзе была цывільная адміністрацыя, гэта значыць, пад Магілёвам, Гомлем, Берасьцем, нават у Беластоку, хаця Беласток належаў да адміністрацыі Ўсходняй Прусіі. Наклады газэт павялічваліся, зьявіліся мясцовыя газэты, якія даводзілі беларускаму насельніцтву, каб дамагаліся сваіх правоў. Тым больш гэтых правоў здабывалі. Нягледзячы на тэрор. Зразумела, адказам на гэта былі правакацыі бальшавіцкай партызанкі. Усюды, дзе рабілася беларуская справа, зараз жа зьяўляліся дывэрсійныя групы, якія нападалі на немцаў, а тыя спаганяліся на беларускіх вёсках ці малых мястэчках. Немцы да канца 1943 г. не маглі зразумець, што іхнымі рукамі іх б'юць. Тут яны прысыпешвалі свой канец.

Школьніцтва было носьбітам культуры, самадзейнай культуры, бо прафэсійных артыстаў, трэба прызнацца, было мала: з Магілёўскага, Гомельскага ці Полацкага тэатраў бальшавікі пасьпелі вывезьці артыстаў. Праўда, у Менску й у заходняй частцы Беларусі, якую немцы захапілі хутка, засталася даволі вялікая частка прафэсійных сілаў; гэтых сілаў хапіла на тое, каб адрадзіць беларускую культуру. На беларускай мове ставіліся опэры. Я ня знаю, хто іх перакладаў. Па—беларуску ставіліся надвычайна прыгожыя канцэрты. Я любіў пайсьці на канцэрты беларускіх песняў і танцаў, усе артысты ў

нацыянальных строях. Калі я быў у Менску, сапраўды адчуваў, што живу ў сталіцы Беларусі. Не пад нямецкай акупацыяй. Акупацыя была сама сабой, немцы былі, але культурнае жыццё віравала. Хаця вышэйшай школы не было, затое іншыя школы дзеялі. Здаецца, была школа балету, зарганізаваліся трупы. Я знаю, што быў тэатар у Баранавічах, у Наваградку, у Вялейцы нешта было і ў большых раёнах. Нічога dziўнага, што беларуская культура ажыла. Пасля пагрому 1933—37 гг. яна як самародак вырасла за гэтыя два з паловай, няпоўныя тры гады.

Л. Ю.: Кажаче, пры спрыяльных умовах можна даволі хутка адрадіцца?

М. Г.: Абсалютна. А тут былі неспрыяльныя ўмовы! А тут усёсаматугам рабілася. Гарадзкім уладам пракарміць тэатры, артыстаў было вельмі цяжка. Вацлаў Іваноўскі рабіў тытанічныя высілки, каб гэты тэатар, гэты хор, эстрадная група існавалі.

Л. Ю.: А што ставілі?

М. Г.: «Паўлінку», «Пінскую шляхту»...

Л. Ю.: Тодар а Лебяды «Загубленае жыццё» ня ставілі?

М. Г.: «Загубленае жыццё» было ў тэатры.

Л. Ю.: Аляхновіча ставілі?

М. Г.: Ставілі. Вось я забыўся, як гэта п'еса называлася, дзе герой галавой аб сонца ўдарыўся. Я помню, ужо так публіка рагатала. Я дастаў мусіць, 4 білеты. Былі дзяўчаты з Наваградку. Пірожнае купіў. Яны так ужо задаволеныя былі. Між іншым, на адным з імі курсе Рагулева жонка была. Яна была ў Саюзе Моладзі, але я яе не вадзіў у тэатар. Аднагодка мая была. Я аднагодак ня браў. Два гады маладзейшыя — пара. Я такіх і браў — 18 гадоў.

А жонка Рагулі, Люда, была паважнейшая. Яна кіравала групай. Вучылася на курсе акушэрак, ці штось такое.

Ямеўзь дзяўчатамі праблему, бо тады пачалі бамбіць Менск і трэба было заганыць іх у бункер. Там пабудавалі бункер — моцны, бэтонны. Помню, раз сагнаў іх... Ну што? Мне ж 20-ы год быў, прайшоў гэтыя курсы, дык дысцыпліну меў. А яны заўсёды думалі, што спэцыяльна кінуць бомбу на гэты дом.

Л. Ю.: На школьны?

М. Г.: На школьны. Гэты будынак драўляны, аднапавярховы, але вялікі.

Л. Ю.: Калі прыяжджалі цяпер...

М. Г.: Няма знаку.

Л. Ю.: Але хадзілі шукаць?

М. Г.: Я спэцыяльна папрасіў пляменьніка, каб заехаў.

Няма нічога. Недалёка ад хлебзаводу. Адзін будынак стаяў, кругом было ўсё бачна. Можа, каб ніхто ня мог незаўважна падсыці да яго блізка.

Л. Ю.: А што, былі спробы?

М. Г.: Нехта раз з муроў стрэліў. У нас жа пад бокам было так званае Смаленскае стрэльбішча, — праўдападобна, якісь дурак так назваў; нават не бальшавіцкі, а прамаскоўскі дурак...

Пра культурнае жыццё я мушу закончыць. Яно сапраўды пакінула сьлед... Я думаю, што людзі, якія гэта пражылі, і сьгоньня помняць.

Л. Ю.: Ня пішуць нічога пра гэта. Вось пра некаторыя рэчы Вы й зараз ня хочаце расказаць, прозьвішчы назваць.

М. Г.: Я ня знаю, ці гэтыя людзі жывуць, ці не, дзе яны й што зь імі...

Л. Ю.: Сёньня прыналежнасьць да СБМ можа пашкодзіць таму, хто жыве?

М. Г.: Так-так. У 1993 г. і вэтэраны СБМ, і моладзь хацелі зрабіць у тэатры імпрэзу, але ў апошнія 8 гадзін ім адмовілі, не пусыцілі. То зрабілі перадтэатрам...

Л. Ю.: Але нічога такога там не адбылося, ні рэпрэсіяў, ні бойкі.

М. Г.: Нічога ў тэй час не адбывалася. Не пусыцілі — і ўсё. Сабралася чалавек 200, пасля выйшлі да мэтро (там недалёка станцыя). У мяне ёсць фатаграфія. Там я знаю, каторыя былі вэтэраны. Адседзелі, усе адседзелі.

Л. Ю.: Спадар Мікола, Ваш брат пакінуў дзеньнік. Што Вы думаеце зь ім рабіць?

М. Г.: Ставіш мяне ў тупік. Я дам, каб нехта выкарыстаў яго ў адпаведным напрамку. У адпаведным часе, думаю, ён будзе выкарыстаны як гістарычная памятка. Там самае цікавае, на што я звярнуў увагу: ён ужо ведаў, што ён беларус, мала таго, што праваслаўны, і былі каталікі, якія сябе пісалі беларусамі. Беларусу было цяжка папасыць у гімназію. Трэба было быць сапраўды выдатнікам. А да таго ж яшчэ й грошай каштавала. Хаця за майго брата таму, што быў абсалютны выдатнік, плацілі толькі палову. Там таксама знойдзеш, як ён пайшоў ва ўніверсітэт, альбо пра стаўленьне польскіх колаў да габрайскага насельніцтва. Там запісана вельмі добра: жыды гавораць, што палякі іх перасьледавалі раней; яны гавораць праўду, бо так і было.

Л. Ю.: Я думаю, што на гэтым скончым. Але што б хацелася расказаць?

М. Г.: Наагул не люблю гаварыць пра ваенны час. Гэта пэрыяд страчанай маёй маладосьці. Пачынаючы ад 15 год я ўжо быў ня дома. І да 24 год, пакуль ня трапіў у Канаду, гэта было не жыццё, а існавань-

не, пражываньне з дня на дзень. І таму, калі б гэта не датычыла беларускай справы, я пра гэты пэрыяд і не ўспамінаў бы. Проста некаторыя любуюцца ўспамінамі, як там і што рабілі. Для мяне гэта важнае толькі таму, што беларуская справа тады фармавалася. І я сам вырастаў гэтым, мае думкі, маё мысьленьне фармаваліся. Таму я ўспамінаю. Удзячны табе, паважаны Лявон, што магу падзяліцца.

А што хацелася б расказаць?.. Фактычна я вельмі скупы на расказы, асабліва, дзе я ёсьць дзеючая асоба. Мне здаецца, што расказваць пра сябе — гэта самахвальства, чаго я страшэнна не люблю. Проста не магу зносіць, калі хто сам сябе хваліць. Старая пагаворка майго дзедкі Юрачкі (мамін тата) была такая: *хто сам сябе хвале, няхай таго пярун спале*. Мне было 12 гадоў, дык я помню добра: у яго такая чорная барада была; усе нешта гаварылі, а ён сядзеў і піўтакімі маленькімі чарачкамі. Любіў, хай маленькія, абы некалькі. Слухаў, слухаў і сказаў:

— Божа, Божа, Ты мяне на старасьць год не забяры.

Да астатняй мінуцы жыў чэсна й памёр вельмі хараша. Прыйшоў зь лесу, загадаў бабцы зварыць бульбы саломкай. Яна зварыла яму, заскварыла, але ўжо есьці не было каму. Абапёрся на стол і памёр.

*Як шырока і далёка
Беларуская зямля —
Заклікае вёску, горад
Кліч магутны юнака.*

*Гэй, з намі, гэй, з намі радамі
Юначка, юнак,
Бяры ты, бяры ты, нясі ты
Сяброўскі наш знак.*

Сёння сілы маладосці
Сорам дома марнаваць.
Трэба шчыльнымі радамі
Йсці Радзіму будаваць.

Гэй, з намі, гэй, з намі радамі
Крок роўна трымай,
Глянй мужна,
Глянй мужна, пой дружна
І такт адбівай.

Беларусь — краіна наша.
Твае дзеці юнакі,
Для цябе жывём і служым —
Мы твае будаўнікі.

Гэй, з намі, гэй, з намі радамі
Наперад сталь-грудзь.
Хай рвецца,
Хай рвецца-нясецца —
ЖЫВЕ БЕЛАРУСЬ!¹⁴

¹⁴ Словы Міхася Ганька, музыка М. Іванова.